वाद्वैयोगादेतौ यथैकशब्दोनाधिकरणभेदेनोच्चार्यमाणो द्विरूपो लक्ष्यते एवमनेक एकत्वरूपइत्युभ
यथा आचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः केचिद्दृष्टवाकस्य केचिद्वर्णस्येति। अथवा पुनरस्फवाका
स्यातरेणावृत्तिं तं च प्रतिपादयति यथा काकाज्जातः काकः अत्र चोद्यते स्वजातियोगादेव काकः का
कोभवति एवं तत्कर्तृयेनैव हेतुना एकः काकस्तेनैवान्योपि इति एवमेवैतदिदं प्रतिपादयति संतिलो
केपि हृसमाख्याः पुत्रेश्च वसूर्यहुर्लभक इति वा भ्रवः मांद्यलाभकायनेश्रुता अयस्ताद इति किंच सर्वा
काकत्वोपव्यंजनाभिन्नाविद्यंते तस्या मणवस्था काकस्तत्र यथैव वासितं जाते रसिव्यंजकमेवं जन्मा
पीदं मुग्धस्तंभहोपि सोयमित्येभिसंबंधात् क्रियासंगाच्च प्रवर्तते प्रहृष्टयत्नी मणेस्तेयं स्त्री भिमेदस्
र्वके सोयमित्यभिसंबंधे प्रष्ठशब्दः स्त्री वृत्तिरथवा प्रस्थानासंगाद्विधामासके प्रस्थाने पुत्रुपइव निरपेक्ष
एव प्रष्ठशब्दः स्त्रियां वर्तते। एवमिहापि काकाज्जात इति भेदः सोयमिति अभिसंबंधे वान्निमित्तं यस्मा
त्काकाज्जातस्तस्मात् काकोयमिति अथवा काकवासितानुषंगः क्रियते जन्मान्तरार्थस्याभिव्यंजकं

रकार्यं त्रवाक्ये संभवान्नैव प्रवर्त्तते। वर्णसंज्ञा चेन्निवृत्तिः। ष्यङः संप्रसारणमिति। संवैवनावदित्र
दुर्लभः अलसो पिलोके दुर्लभ इत्युच्यते अथापि कथं विज्ञलभ्येते तस्यान परिकल्पनयो च्यते केनासौ
यणः स्थाने स्यादिति एवं वर्णयंति त्राथवा स एव तावद्दुर्लभ इति शास्त्रांतरस्या प्रवृत्ति मात्रं त्र
त्रोच्यते। यथा वृद्धि संज्ञायामितरेतराश्रयसंगाद्दोष उक्तः अथापि कथं विज्ञायेते तिसिद्धं तु नित्यश ब्द
त्वा उक्तसे तदाश्रितत्वो च्यते यथोक्तमवस्थिता एवाकारैकारो कारः केनासौ यणः स्थाने स्यादस्मिन्नैवामौ व्य
व स्थापाः एतत्प्रदर्शयति नेतरेतराश्रयदोष इत्युक्ते किंतर्हि स्थानि प्रतिपत्तौ यो हि यणः स्थाने इक्
स्य संप्रसारणसंज्ञा सत्यां च संप्रसारणसंज्ञायां यण स्थानिकत्वमिति। विकारविकारि प्रकल्पना शा
स्त्रान्तलोकादितीदमुच्यते तदितरेतराश्रयं संभवतीइति। विभक्ति विशेष निर्देशस्तत्तापकं। भूतविभ
क्ता निर्देशो व्याकरणे संप्रसारणस्य संप्रसारणमिति वाक्यार्थे च संज्ञित्वे तत्र संभवति। ष्यङः संप्रसार
णमित्येतत्त्रच वर्णे न संभवतीइतीदमनुमीयते आवर्तत एतत्सूत्रमालस्या त्तु सकृदुच्चारितं तत्रैण।

रास
१०८

रितस्य लोपोस्ति किंच लोपमारभमाणस्य पाणिनेर्घुदामातापित्रभ्यां तत्रैव कृतं नामधेयं । तत्र केचिदेवं प्रति
पन्नाः एकदेशश्च विते समुदायानुमानं तस्मादर्थप्रतिपत्तिरिति अन्ये मन्यंते समुदाये वयवावपि
स्तः देवदत्तिदत्तदत्तेति च समुदायवत्संज्ञा वेत्र्यंवद्भावितत्वेमन्यंते अनुनिष्पादीनि संज्ञान्तराणि
एवैतानि तेषां तु लोपद्वारेणानुनिष्पादितः एवंभूताः साधवो न तु द्वारवाः एवंभूता इति यथा च गुणा
अनुनिःपादिन्य एवं सति नापि अनुनिःपद्यंते वाक्यार्थे संज्ञिनियमः स्यादिति इकः संज्ञित्वेनानुनिः
पद्यंते संप्रसारणमाभिः हेतेः संप्रसारणनिर्देशात् प्रतिपत्तिर्भवतीति अथवा पुनराहायमितरे तत्
र प्रदर्शयति यथा ब्राह्मणशतं भोज्यतामिति भुजिविशेषपायमेवं संख्या सोजिता भवति यदि संख्
या भुंजते यथा वा घोभोज्यंतां हस्ती भोज्यतामिति भुजिविशेषाए वामी संप्रसारणस्य दीर्घत्वं भवति
पररूपत्वं भवतीत्येवंभूतमेव दीर्घकरणं वा पररूपकरणं वा यत्र क्रियाफले वर्णे क्रियते इति अथ
वा पुनरस्तु वर्णसमाविनी संज्ञा विज्ञायते किं संज्ञासंज्ञि संबध्यते संज्ञा याभाविन्यमथ प्रदेशेषु य

जन्मेत्येतत्प्रतिपादयति एवं संप्रसारणाज्ञानमिति क्रियायास्तद्धेतुत्वाभेदेन व्यपदेशः अथवा क्रियाभू
पगुणकेवर्णास्ता प्रतिपद्यते कार्यमनुद्भवभूतः प्रतिपद्यते यथा संज्ञासंज्ञिसंबंधे वाक्यार्थः प्रत्यक्षमृष्टः सं
ज्ञित्वमनुभवति प्रदेशेषु सत्त्वभूत एवेति अथवा दृश्यंते वाक्येषु वाक्यैकदेशा रूपसंज्ञानाः प्रविशेति क्रि
याः न च निरधिष्ठाना क्रिया प्रवर्त्तत इति योग्यं साधनमुपादत्त इति कर्मसाधने। प्रविश गृहमित्यस्य
योर्थः पदद्वयवाच्यः स प्रविशशब्देनोच्यते तत्र साधनं केचिदभिधेयत्वेन प्रतिपन्नाः केचिद्वाच्यमानत्वे
न पिंडीप्रवेशस्यासंभवाद्योग्यसाधनमभिधीयते गम्यते वा एवं पिंडीमित्यपि पिंडीलक्षयेत्युक्तस्यार्थस्य वा
चकः साधनान्नामित्यपि साधनं नान्तरेण क्रियामिति योग्यां क्रियामुपादत्ते यथा दधिघटादिषु पूर्णादयः क्रियो
पादीयं तेएवं संप्रसारणसंज्ञा पशद्धो योग्यां क्रियामुपादत्ते निवृत्तिश्च योग्येति संप्रसारणनिवृत्तादिति ए
तमर्थमयममिदधानि वा संप्रसारणादिति शब्दो वाच्यमानो कुतो वाक्यार्थे संज्ञिनि एवं च दीर्घत्वयोर
संभवाद्रूपदेषु च पदैकदेशान्ननु च स्वरूपाभिधानाः संज्ञारूपान्तरे प्रयुक्ता असमर्थाः प्रसाधन इति नोक्ता

एष

र्थशब्दविशेषप्रयोगेविशिष्टार्थप्रतिपत्त्यर्थइत्येतत्प्रतिपद्यतेयउक्तएतानाख्यांप्रतिपत्स्यंतेतद्यथाभूत
[illegible]तीत्यादियज्ञादिप्रवृत्तिरितिबुद्धिविपरिणाममात्रेस्थानादेशभावोयथाप्राचीन
ग्रामादाम्राइतिलोकेहीएषएवंइतियज्ञादियज्ञादिप्रवृत्तिरस्तिशास्त्रानुयजत्युवयवहेतिइत्यादि
बुद्धिर्निवर्त्तिते॥ एषविषयोद्इत्यनेनविशिष्टेविषयेऽनुमतेकिंतिङितीकसाधुर्भवतिइतियएवलो
केहेधातुप्रयोगोव्यवस्थितःससाधुर्भवतीतिएतावच्छास्त्रेणाव्याख्यायतेइतिनत्वासाध्वभिमतस्येति
ग्रंथस्तएवंवर्णयेतिसाधूनामभिमतस्येति॥इत्यादंदृपस्यशास्त्रेणकिंतिङितिचप्रतिपत्तिःकि
तेइत्येतस्मिन्नपक्षेऽनुहितशमित्यव्याहृत्तेतथाविभक्तिविशेषनिर्देशाच्चयदाहेत्सूत्रेतदापद्य
वक्तमिति॥ ॥आद्यंतौटकितौ॥समासनिर्देशोयंनतत्रनज्ञायतइतिकिमनेनाधिगतंयथासंख्यंक
चेसमासनिर्देशेनज्ञायतेयावतात्रसमासेपिदेवदत्तस्ययज्ञदत्तस्यचाजधनमवयश्वेति।नज्ञाय
तेकस्यावयवःकस्योजःइतिउच्यतेपतदनेनप्रकारेणप्रतिपादयति।लोकेशास्त्रांतरेषुचनास्ति।य

दितावत्संज्ञासंज्ञिसंबंधे भूतानां संज्ञासंज्ञिसंबंधेन भवितव्यमध्यप्रदेशोप्यस्येव निवृत्तौ वर्णादीर्घविधौ
पूर्वविधौ चेति कुतो भावित्वं कल्प्यते। उच्यते यथैवेतरेतराश्रयदोषो वृद्धिसंज्ञायाः प्रक्रमस्य हतो वृद्ध्या
दिषु संज्ञाभावादिति मदिसंज्ञाकाले संज्ञिनो भूतत्वेन भाविनेन वापेक्षं तेयन्नतु तदाश्रया आकारादय
:म्रजै हि दिरितितन्नेतरेतराश्रयमेवमिह संज्ञाकाले इग्यण इति संज्ञिनामनपेक्ष्य भूतेव प्रवृत्ता संज्ञा इ
हउ ण्ड् संप्रसारणमिति संप्रसारणाश्रयः कथं प्रवर्त्तते न तावद्वयइको निवृत्तास्तु इह यथा कर्तु
रुपस्य वा च्ते षांनापितरा ह्रतयोर्विशेषाभावा न ह्रीद्वारिषु यइकारोय यराः स्थानेयगिति
तस्य भवति नास्ति विरोध इति किं प्रतिपद्यामहे संज्ञासंज्ञिसंबंधेयो भावी स भूत एवमुपाचइति तत्र
ध्वइ: संप्रसारणमिते तदुक्तं भवति ष्यङः स्था भूतमादेशं ऊउयः संप्रसारणमिते तां संज्ञां प्रतिपद्य
ते एतत्संज्ञायोग्यस्यादेशस्य करणोपायो यं। यथा स्वस्त्रस्य शाटकं वयेति मंतान्यवचने वयतौ शाटशा
व्दोसति शाटके प्रवर्त्तमानो भाविनं संज्ञासंज्ञिसंबंधमुपत्येक्त्वा भूतत्वेनोपाचरति प्रतीयतेच्य सतिश्च

रण
१८९

र्थो मित्रोहंहेलोव्यतेइतिइदमुक्तंवाक्यकारेणासंज्ञासमासनिर्देशात्सर्वप्रसंगोनुदेशस्यतत्रयथा
संख्यादेवंप्रतिपद्येरन्इतितिपोणान्भवतितसःअतुम्भवतिइत्यतःसमासनिर्देशोनकल्प्यशा
कः संबंधयितुंइत्येवदाचष्टेसमासनिर्देशोयमितियथापिलोकेएषदृष्टान्यथापिलोकेदर्शनंदृ
ष्टाकस्यापिवदर्शनस्यापितुपुरुषारंभइत्सएवंमिदमप्रसिद्धंलोकेआरंभसाध्यमितिकथ्यते।को
पुनः टकितौआद्यंतौभवतःइत्येतत्स्पष्टमिति। यस्मात्टकितौविधीयेतेकोतौतस्यभवतः किंभूतः किंभूत
ः आदिर्भवतिअंतोवाआगमाविसार्द्। अवस्थितअवस्थितआर्द्धधातुकेपश्चात्विधायमानोवयवो
तस्मान्निवर्त्यन्नवयवत्वेप्रतिपद्यतेइत्येतदाचष्टे। युक्तंपुनःनित्येषुइति। शास्त्रसिद्धांतोयंनभवती
त्येतत्स्त्रवीति। अथकेनचित्प्रकारेणइत्वाएवायंस्वभावतःकिमनेनउद्भवतीति। अथयुक्तंय
त्रित्येषुशब्देषुविनियथैवास्तिप्रतिपद्यसेनित्येपिशब्दएवमागममपिप्रतिपद्यस्वेति। नशब्दान्तरै
हभवितव्यमिति। नैवास्तिअपमृद्यभवति। क्रियते किंतर्हिअस्तेः प्रसंगेर्थइत्यर्थः। आदेशास्तर्हीमे

श्री

संरभं व्याकरण एव केवलमिति मन्त्र नियम्यते। स्मृतेरर्थाद्वा पाठाद्वा प्रवृत्ते ष मनीषिणः स्थानान्मु
ख्याद्व धर्माणामाङ्गः क्रमविदः क्रमाराक्रतेः क्रममाङ्गः हृदयस्याग्रेवघति अथ जिह्वाया अथ वक्ष
सेत्र अथ शद्वानंतरार्थस घोकः श्रूयते तन्ने दं ह्रं वाइदं कर्त्तव्यमिति क्रमप्रवृत्तिरर्थक्रमोयदा एवमुच्यते
देवदत्तं भोजयस्नापयानुलिंपे इत्तया भंजयेति अर्थात्क्रमो नियम्यते भंजनमुपवर्त्तनं स्नापनमनुले
पनं भोजनमिति पाठक्रमो नियतानुरत्ती केशु वेदवाक्येषु नेकार्थोपादानेऽष्टेशिनामनुदेशिनां च स
ह्र दर्थिवेन व्यवतिष्ठते। यथा स्मृतौ परिमार्जनप्रदाहनस्तरणनिर्णेजनानि तैजसमार्त्तिकदारवतांतवा
नामितिसेवमन्येम संते अनेकस्य पदेकार्थेउपादीयते देवदत्तं यज्ञदत्तं च विष्णुमित्रं च भोजयेतिवह्र
नैनैव क्रमेण भुजिप्रतिपद्यंते तत्र यदा दर्शनमिति संबंधिद्धपादीयमाने यथ स्येदमस्येदमिति नेनप्र
कारेण शक्या यथा स्वं प्रतिपत्तिः कर्त्तुं यथा घ्रो जिघ्रः ध्मो धम इति संज्ञाया समासनिर्देशो तु संज्ञायाम्भ
क्रमाः संज्ञिनो युगपत्प्रतिपद्यमानाः सर्वैरनुदेशिभिः संबंधेरन्नेवं समासनिर्देशेपि समुदायात्मकएको

राम
१०

उमानाद्वाक्यांतरमुपजायतेइतितदानदोषःअत्र चहेतुवाक्यमिदमाडजादीनामित्येवंभूतमि
दंवाक्यमाइदात्तोजादीनामितिअथवायत्नावदयंसामान्येनशक्नोतिउपदेष्टुमितिपरिभाषाय
दैपिसमाधिमाहइहास्तेकेचित्सकारमात्रमुपदिश्यपिस्त्रआडपामेविदधतिकेचिरप्रकास्यलोपंत्र
पिसुवचनेषुएवमयमाचार्यःतव्यादिवलाघार्इधातुकदामस्यातुदात्तामस्यप्रकृतिमउपदिश्यत
दात्ताम्पइडविदधदेतत्प्रतिपादयतिउदात्तेभ्योधातुभ्यइतियःप्रत्ययइत्येवंचकृत्वाहतेननतेनविशेषेणा
शब्दांतरमसमुदायप्रतिपद्यतेइतिसमुदायग्रहणमेवमर्थंनतव्यादावस्थियतेपश्चादिकारआगच्छतीति
किंतर्हिसमुदायएवेकारविशिष्टइतितद्यथाखदिरस्थयोरितियत्रसामान्यमस्यास्येतदयेक्षाष
ष्ठीकिंपुनस्तयोःसामान्यखदिरखदिरखचूरोगोएकांडोस्त्रस्मपणिवितिसमुदायमेवविशिष्टंप्रतिपद्यं
इत्येतदामन्त्रसित्येतदपेक्षाषष्ठीकिंपुनस्तयोःसामान्यखाचऐएवमिहापीकारआधीयतेनाथपनीयते
आर्इधातुकान्तराकिंतुकस्याश्चिरप्रकृतेरितिःकस्याश्चित्प्रकृतेरुतइतिअथवेतवादामानुपूर्व्याउपदि

भविष्यन्तीति नैवं परिभाषा संज्ञासंज्ञिसंबंधो यमाद्यंतयो एकारककारावितो संज्ञौ भविष्यतदुपा
द्यर्थस्यान्तार्थस्य च संज्ञार्थयदार्थयोरेवोपादानादिति शब्देवास्वर्यते यद्येवं टकारककारयोः संज्ञात
या प्रोतिन हीदानीं टकारककारावाद्यंतौ भवत इ संज्ञौ च संज्ञेति प्रति ज्ञातं तत्र संज्ञाकानांयो देशस्तद्दे
शत्वादिटूधर्मेणाप्यपरिहोविहितसामान्याच्च यथे संज्ञा निवर्त्तते एवमेतावपि इतिति न इाडुतिय एकार
तेनाद्यर्थउपस्थाप इत्येतडुक्तं भवतीडुः भवतीति। सर्वस्मिन्नादेशे इकारादौ प्रसक्ते स्थानेन्तरतम त्वा-
तेयस्य इतत्वो भवतीति। इहतुकथं आडुदात्त इति एवं मन्यते इडिति बहुव्रीहौ सति अकारादि रादेश इ
ति असंयोगस्य प्रत्याय नारउदात्त अक्रतिंगेसे पतति। एवं च सत्यनियतो दात्तसंग प्राप्नोतीति। विप
रीयं बहुव्रीहिरिति वाक्यपद्यांकारउदात्तत्वं विशेषणं प्रतिपद्यते अकारउदात्तं विशेषणं प्रतिपद्यते अ
कारउदात्त आदिरस्येति तेन हृत्वा वपित रशकस्वगमो भवतीति यथा चित्रगुरिति। यत्नतर्हि अवग
तानहितत्र शब्दउच्चार्यते किं तर्हि अनुमीयते इत्यभिप्रायः यदाभिहं दर्शनं तरसहशस्य शब्दान्तरस्या

संहिताग्रहणमेवं वर्ण्यते अथवा परवचनादितिपः परः स प्रत्ययसंज्ञः सति च प्रत्ययपरत्वे टकारककारयोरिसंज्ञा समासे लं
पां किरकिद्य परे शाद्विकिद्व्यपदेशः स तदादि वमतं चेति नास्ति प्रयस्य आदिवचमंतत्वं वा। एवं ह्रस्वादीनां प्रत्ययत्वं
या स्यात् तस्मान्न परत्व अति पि इं प्रत्यय कमप रवणन भवितव्यमस्य वापवादः परस्यात्प्रारूरेः अवः पर इति अस्ये
वर्णियेति। पंचम्या परत्वे सिद्धे पुनः परग्रहणमेवामर्थवाधवं तार्थं तेन परत्वापरः आद्यंतोर किं नाविति पुनः परग्रहण
च बाध्यते तस्मात् प्रत्ययः पस्मेव विष्यतीति। विप्रतिषेध स्कयथोद्देशे संज्ञा परिभाषमिति तस्मिन्नुपकेउक्तः कार्यका
ले तु वरे षु इत्येकवाक्यभावात् सर्व परत्वं उत्सर्गमेवापरवचनासिद्धमिति वेत् तनापवादात्। एवं मन्यते षष्ठीनिर्देशो
वाटित्त किं तो प्रत्ययाधिकारे वान त्र षष्ठीनिर्देशेषु षष्ठीस्थाने योगे सततदस्ति॥ इतरत्रापि प्रत्ययपरत्वमेवं चमतिना
ज्ञाप्ते। सिन्निदमारस्पते इति यथेव स्थाने योग चं वा घत एव प्रत्ययपरत्वमपि दृष्टांतं चोपादत्ते तद्यथा मिद वो स्त्रा
त्परहत्स्ययं यो गेन पुंसकस्य हल च इति उधादिम चाद इति वच वर्त्नमानस्थाने योग प्रत्ययपरत्वं च बाधते। विष
म उपत्या सा इत्यद्य पिलक्षणमस्तोविह्युपत्रुरि मित्तंतस्य संदेहा स्य वादोपिसंदिग्ध भाक्ति त्वाउवे लानुमीयते तथा वी

शातिर्इतिसर्वोपप्लवमेवेदानीमुपन्यस्यतियोयंविभागोसवताश्रितः पूर्वंप्रकृतिः पश्चात्प्रत्ययस्ततइतिसर्वमेतदुप
तिपादनोपायमात्रंनहिभूतएवइतिएवादयः केचिदपिभवंतिप्रयोगशास्त्रस्यभंवत्यादेःशपिवर्त्तमानेलडितसे
वमादिः किंतर्हिउपाया एतेपृथगप्यनचशास्त्रउपायनित्यताप्रतिज्ञाता किंतर्हिप्रयोगनित्यताप्रतिज्ञाता किंत
र्हिंप्रयोगनित्यतानचप्रयोगोपलिपातिनिसमुदायेएषविभागोस्तिपूर्वंप्रकृतिपश्चात्प्रत्ययस्ततइडा
गमइत्येतत्सर्वकंतुसमुदायंप्रतिपद्यते संक्षेपतस्तत्प्रदर्शयतिनिसमुदायेएषविभ्रंशस्तेनसत्संप्रतिप
द्यस्वेति। टकितोराद्यंतविधानेप्रत्ययप्रतिषेधाआद्यंतविधानइतिशाखेसंबध्यते आद्यंतौटकितावि ति।
आद्यंतेवा आदित्वस्यविधानेटित्वकित्वयोःप्रत्ययस्यटितःटित्वस्यवाप्रतिषेधोवक्तव्यः। आद्यंतौटकि
तावडाद्याविपरत्ववचनात्सिद्धं परवचनादितिप्रतिषेधेपरमितस्मात्परत्ववचनात्प्रत्ययस्यपरत्वंभवि
ष्यति। आद्यंतौविस्तस्यावकाशइट्वलादेःपिगोहेतुभयेपुकइतिप्रत्ययपरत्वस्यावकाशःपितव्यंतव्यानीयइ
तिइहोभयंप्राप्नोतिचरेष्टआतोनुपसर्गेकइति अथवापरवचनादितिप्रत्ययपरत्वमेतस्मात्परवचनात्प्रतिषेधोप

राम
१९२

६५०, ५१

हः निमित्तं मित्यसंदेहात्परत्वमनेन वाधितमस्तीति इदमुच्यते नापवादत्वादिति कथं कवेदमुच्यते परवचनादि
ड्मिनिटित ईकारस्य प्रयोजनसंभवदृष्ट्वा संभवतीदं प्रयोजनपरसूत्रे वर्तिष्ठमानो टिद्विकरणस्य यदि लभ्येत कथं वि
घ्यरत्वमिति संभवमात्रमाश्रित्येदं प्रकृतमितरत्र वस्त्वंतपरत्वमित्वमपरुध्यतयदा तु तावत्कालापृष्ट निराश्रीयते
न प्रयोजनसंभवात्तदा तु पज्ञानमेव निमित्तमीकारस्य साहि परत्वज्ञाति वंधः स्तस्मात्परत्वप्रतिपत्तिरितरेतरा
श्रयत्वादिदमेवापतितवदुमानिनिमित्तोऽयं वेकिं प्रतिनयवर्तिष्यतइति इदमुक्तं प्रयोजनं नामवक्तव्यमिति। अथवा
परवचनादसिद्धमिति टितइकारा नवतीत्येवं तत्रावस्थितं टिदंतादिति यदि वप्रत्ययस्यादिः स्यात् टिदंताभावादी
कारएव न स्यात् तस्माद्विपरीतत्वेनैरमेव प्रत्ययपरत्वं बाधकं स्यादिति अयं तु नयवतमाश्रित्य ब्रवीति प्रयोजनं
नामवक्तव्यमिति त्येतमेव वार्थमनेन भाष्येण कथयति कुतस्त्वेतत् टित्करणस्य प्रयोजनं भविष्यति न पुनरनादिरिति
कुतः प्रयोजनसंभवप्रार्थीयते न पुनस्तावकालः प्रवृत्तिसंभवः एकान्तेनाश्रीयमाणो टित इकारवचनसामर्थ्येद्धि
तः खल्वपि एपापरिहारस्थितएवेत्यर्थः तत्रादित्वं परत्वज्ञाविरोधीति विप्रतिषेध उपपद्यते किं तस्य परीहारः परत्व व

ङितानङिङित्करस्यसावकाशत्वमितिङिच्चहिसर्वादेशापवादो यन्नातङोङिच्चं ततसंदिग्धप्रयोजनान्तरस्यासंभ
वानगुणप्रतिषेधार्थमपिङिच्वं संभवतीति संदिग्धेते किमस्याङिच्वे गुणनिवृत्त्यर्थं यथा त्यप्रतियन्न्यर्थं तिमिन्नेसं
दिग्धमाने संदिग्धो निमित्तेलक्षणं यथाऽनेग्राद्देशवतातङिनप्रवर्त्तते द्योतिद्वयोः संदिग्धमानयोः प्रतिषेध उक्तः
एवमिहापि वरेष्ठः इतिय दितत्रिमित्तमाद्यतपरिभाषाप्या स्तं संदिह्यते किमीकारार्थमयाष्मार्थमितियथाऽडा
गमादिषु प्रवर्त्तत एवमिहापि प्रवर्त्तते अमादीनां तु अव्यवस्थितं प्रयोजनं तया भावाद् संदिग्ध इति निमित्तं लक्षण
वा संदिग्धात तन्त्राप स्वं युक्तमितादमाह विषमउपन्यास इति। प्रयोजननाम वक्तव्ये यत्रियोगतास्यान्नत्वयोन
नसवेह निमित्तं यदनपेक्ष्य किंचित्प्रवर्त्तते यथा कर्मेणिङि तिङिक्करणमात्मनेपदार्थं वृद्धिप्रतिषेधार्थं सामान्य
ग्रहणाविघातार्थं चान्यनिरपेक्षं प्रवर्त्तते णकारः सामान्यग्रहणे व ङौचेवविहिता तङोङिच्चं नङिच्चमपाक्षारे वं गुण
प्रतिषेधे प्रवर्त्तते किं तर्हि मतिसर्वादेशोऽएवं दिवस्यापि प्रयोजनं शक्यं वक्तुं तथा परिपरः संज्ञदतीति तथा च मी
कारास्य निमित्तमिति यस्मात्प्रयोजनान्तरसंदिग्धवड्डिच्चस्य परिदृश्यते तेनरेव प्रयोजनं परत्वप्रतिबद्धमित्यतः संदे

एम
९३

प्रतिषेधादन्नइत्येतत्र भवतित तश्चटिटं तादीकारः सिद्धः वरेष्ठा रिष्प्रपरत्वंनास्तीत्यपरिहारोयंपरेस्ववनात सि
द्धइति। सिद्धंत्वषष्ठ्यधिकारेववनात्। स्थानेषष्ठ्यधिकारेवचप्रयोगाववकृत्यइतियत्रस्थानषष्ठीतत्रारिक्तितोवाघ
तोभवतः प्रत्ययाधिकारेयाषष्ठीपरत्वेनविरोधादन्यइतिगापोष्टगिति। अत्रापिनास्त्यतस्यप्रवृत्तिः आद्यंतयोर्वाषष्ठ्य
र्थत्वादितिअर्थाशङ्कोनाभिधेयववनः तत्वाद्यार्थषष्ठ्याभिधेयः तस्मात्प्रयोजनववनोऽर्थराद्द्ः आद्यंतयोः ष
ष्ठीप्रयोजनत्वात्तत्दभावेषष्ठ्यभावेऽपति यद्याभरेऽद्यंतोन्हनं प्रयोजकंनास्तियेनप्रयोजस्याषष्ठीप्रत्यरूपेत
ति।। इतरषष्ठीयस्मान्नास्तितस्मादाद्यर्थोपितास्तीतिप्रवृत्ताराद्रूपूर्वोर्थेम्युपगतोनवतीत्याह्सुक्तं पुनरपनशाहृनि
मित्तंकोनामेतिइतरः शद्धाभावोर्थाभावस्यानुमानमर्थपूर्वकएवत्तुशाद्धइत्येतदादरेआर्थनिमित्तकोमेतिस्ततरः
शद्धाभावोर्थाभावस्यर्थानिमित्तकएवशाद्धइतियद्विवाद्यंतार्थः प्रक्रांतोभविष्यत्षष्ठीमेवोद्दारायिष्यस्तत्तस्मा
देवप्रतिपन्नत्वंआद्यंतोरकितोटकितावेतदृर्जमिति। किंचषष्ठीप्रत्यक्षपन्नआद्यर्थप्रतिपन्नावत्तुमानपन्नोयंटि
त्वाकित्वाद्येतितस्माद्युक्तमत्तुव्यनेतत्दभावेसंप्रत्ययटतियत्रतुप्रत्ययविशेषष्ठ्यास्तिमायिपंतमप्यर्थेअथवासुपांछ

नास्ति इमिति देहन्नापवादात्। एवं मन्यते षष्ठीनिर्देशो वा दिव्यकिन्नोवत्स्यपाधिकारे वा तत्र षष्ठीनिर्देशे षष्ठीस्था
नेयोगेत्यत्र दर्शितं। इतरथा पिप्रत्ययपरत्वमेवं स्यादिति नाशानेस्मिन्निदमात्सप्तते इति यथैव स्थानेयोगत्वं बाधते ए
व प्रत्ययपरत्वमपि दृष्टं तं चोपादाने तद्यथामिदं चोलापरहत्यपं योगोनन्तुं सकस्पद्भुलं वर इति उच्यादि भप्यप्रइ तिव
षवर्तमानस्थानेयोग त्वप्रत्ययपरत्वं च बाधते। विषमउपमासरहेयद्यपिल त्रणामयं विंध्यंयत्तु नि णो सत्तो लिंगं
वत्तिनेटी निप्रतिषेधः समीपवचने द्विमवधानादेवास्तिः स्यात् न चावयवः समुदायान् परः इति शक्यः प्रतिपत्तुं
अथ समासान्ता कथं समासैकदेशासेनः प्रत्ययपरत्वं प्रतिपद्यते एवमिहापि प्रातिमवस्थाप्यतनः परो यमितिष
ति पद्यस्वास्याम्नतं भवत्विति तत्रायं दोषः द्याद्योः प्रद्योरिति किं चैवैकदेशाद् तिधात्वयणमिति विमत्तुं दात्तवष
तिषिध्येत यथा स्वद्यइति। एवमपि दीरस्येकानेकावइति यणादेशस्यासिद्धत्वात् परिहारः प्रयोजनसंभवेपि परि
गृहीतेय स्वस्यादित्वमतिक्षायं स्याद् इति ायडन यवाङ्गा वा ष्टमित्यत्र हि स्थानं तयोर्निमित्तं किं हेतुः तत्र टिदादिनि
त्यस्यावकाशः इद्वलादिरिति किंदं तस्यास्यापि निषेधा हेतु न येष्टु गितो इहो मयेषा प्नोति गापो ष्टागि नि शट्परविप्र

एम
१८४

उवंधानामजानातीति एवं डि. अनस्याप्यनुबंधकरणसामर्थ्यात् इति अथवा शास्त्रमप्रतिबद्धं संज्ञं प्रतिपादयति
तत्सर्वं कथं लोपश्च तत्र नः किं पुनरस्य प्रयोजनम् इति विचारणायां उर इति पद्यते विशिष्टदेशत्वमधिकारस्यास्यं पर
त्वमपक्षं छापि दर्शितात्परत्वात्परस्येत्यतत्संबध्यते इत्यनेन दर्शनेन हृदं तथायं योगो हि अष्टोत्तरे त्वेतापन्नस्तोय यथामिदनौ
त्पात्परस्य चेषयोग इति । झलो ति वृनानि । नपुंसकस्य झलचः इति तत्र यदि नपुंसकस्येत्येतदुक्तं प्रभवति यथा
दः पदुतिज्ञाहि द्विष्यस्ते वंशशेस्थानेयोगत्वे यमपदादेश्चारभ्यते अत्र विचार्यते एके वेयं षष्ठी नपुंसकस्य झलचः
ति यत्र यदि नपुंसकस्येतस्त्विशेषणार्थं षष्ठी नास्ति स्थानेयोगत्वमथ स्थानेयोगत्वमेवाविशेषणत्वं नैव संभवतीय
थामिदं स्वविशेषणेनास्ति स्थानेयोगत्वं सप्तमे वक्ष्यते इयदानेवादुपाधीयते नपुंसकस्याङ्गस्यानः परो भवतीति
नपुनरङ्गस्येति एतत्संबंधिनः अनेन दिविदपेक्षितेन तदा स्थानेयोगत्वमस्ति शब्दोपादाने संनिधानात् अङ्गस्येत्येतत्सं
बंधिनाम वमेत्यं प्रतिपद्यते नवेदिसंयुक्तं उदाहरणं ज्ञानीत्यत्र त्वमितिपार्श्वे संभवो नास्ति यदवोत्वान्नरः स्यादि
रुत्वास्ति संभवः पयांसीति । निवर्तते सकारस्य संत्वादवः परस्यादिति नैवेश्वरस्याज्ञापयतीति । शास्त्रे कार्यविरारब्धावाधावि

पोभवंतीति अथवा गापोर्थो धातुस्तस्मात् क्यि ताल्वार्थं इत्यातिपदिकं तस्मादिति मत्वर्थीयो त्यादि कापंच म्येवनष
ष्टी।।मिदं वोत्पात्परः।किमर्थमिदमुच्यते स्थानपरजन्ययापवादः परस्य प्रत्ययस्यापवाद इति धर्मप्रतिषेधोनध
र्मप्रतिषेधः परइत्येवं वायः प्रत्ययोयसं विज्ञानं तस्य प्रतिषेधोनेन विज्ञानेनोत्पादनः परइतिगुणवचनो वा
परशब्दः चेतरेणभाव प्रत्ययं प्रत्ययस्य परत्वं प्रत्ययपर इति राजदन्तादिषु त्सर्वति पानोभाष्यकारस्य त्वना
र्थमनादृत्यार्थेवा वहे प्रत्ययपरत्वस्य चापवाद इति।किमर्थं पुनरिदं नोक्तं पुरस्तादपवादा इतिरिदं वा सिद्धमे
वं स्यात् प्रत्ययोदि इत्किं सोपदेशोभवतीत्यनुजराद्यातोइति स्यात् एयोगव स्यवापितद्वाव प्रत्ययपरत्वस्य एवं मन्य
ते आयोयंकथं शास्त्रापेक्षायां परत्वे भेदेन वृत्त्यपेक्षायां पः प्रथमस्तस्मिन्नेव प्रवर्तितव्य उत्तरस्यवृद्धयांतोनताव
रत्नाय तइति प्रयोगापेक्षायां समुदायापेक्षायां वा प्रयोगेपोर्वापर्याभावात्समुदायस्य चानेन तपादिदं नास्ति पुर
स्तादितिवा नंतर इति वा एवंमध्य इति सर्वस्मिन् ह सर्वस्मि इउपलब्धे कत्वा प्रवृत्तिःन तु परस्मिन्नेव तदुपलब्ध इति प्रयंवे
दन्यायो नास्ति कुतः प्रमोमि इकारणादिनिमित्तंकृतो निर्दिष्टो नं प्रयोगा इदुरणाद्विमिनन्तीति।एवं त्यक्तर्कमहृतेनोत्यावार्थो

ा म
१९५

३।५४

स्यतपवर्थः कोऽन्यो रूपं तस्य भवति कोऽन्यश शब्द्यतपदार्थ एव न व प्रत्यक्षात्तमानि रूपोः समस्क स्वंतु
क्रमिति अत्रैवोच्यते न कोऽन्यप्रयुक्तं दधिदानमिति क्रमः किं तर्हि ब्राह्मणाय तु क्रमस्ति कोऽन्यप्रवृत्तिः ब्रा
ह्मणेभ्यः संगाइतास्यैणां संहतेरे न शक्षार्थयोवतत्र यथैव कौण्डिन्यदानेकं प्रतिपद्यत एवं दध्यपि ब्राह्मणपान्तकथं
न प्रतिपद्यते इत्यतो प्राप्तं तमानबाधेत्यनया वा लक्षणं परिगृह्यते नैनैष्प्यापि केरव्यासिश्चनोपजन्यते स्वभावात्त
अप्राप्तो विधिरनुमीयते तद्यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कौण्डिन्याय न दातव्यमिति सामान्यविशेषाभावे न दद
तिर्निवृत्ति अस्य यते यदि ब्राह्मणेभ्यः दातिप्रवर्तते एकांते न प्रतिषेधः कर्निर्बाधिताः अथ विकल्पेन कदाचिद्दीयते क
दाचिद्दीयते पक्षे निवृत्तिर्बाध्यते समुदायेनाशक्याप्रतिपत्तिः दत्तानि निवृत्योर्विरोधादित्ती प्रतिषेध प्राप्तेरनुमानं प
द्यपि ब्रावदधि सामान्ये विशेषे दधि ब्राह्मणेभ्य तक्र कौण्डिन्यायेति तदापि यथा च भवतो भूमोनुमितो नुमानेनैव
तिष्ठते एवं निवृत्ति वाक्ये सामान्यविशेषाभावोस्ति तस्मात्र अत्राप्यप्राप्यनुमानपि निषेधासिद्ध प्रतिपत्तिपद्यते अ
थवा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां रसाकृतावन्तनायामपरिसमाप्तायां शब्दः प्रवर्त्तमानः कोऽन्योविकल्पेपि भवर्त्तत इति स्था

प्रतिषेधेपरमिति कार्चिन्नैवाख्यानित्यमनिमंवाधनइतिइयंचपक्षेबहिरंगंवलीयोभवतीश्यमपिनारव्याशाखे
केपारख्यास्यान्नइतिलोकेपिचनास्यान्नयेश्वरस्याज्ञापयतीदृष्टार्थत्वमावश्यं॥ईश्वरवचनेदृष्टमेवार्थवधारियु
रिपान्तुतिष्ठतिधर्मस्तत्रकाराणांत्वदृष्टमर्थमिदंमद्यापिदमभक्ष्यमिदमनेनवाच्यंचेष्टं।किंतर्हिलौकिकोयंदृष्टा
न्तइति॥लौकिकमेतत्प्रदर्शनमितिदर्थनेहदृष्टांतःकस्माद्ब्राह्मणवायदध्नसमाणांतस्यप्रतिनिर्देशःतद्यथादधिब्राह्म
णेभ्योदीयतामितिलोकेत्यर्थप्रकरणान्तरेणापियःकश्चिदुक्तोदधिब्राह्मणेभ्योदीयतांतक्रंकौण्डिन्यायेतिनजा
तुकश्चित्कौण्डिन्यायदधिददातितस्माद्दर्शनमेवहेतुःनाचोपपत्तिर्दृष्टःन्यायश्चायेरोधंनोपपत्तिस्तउच्यतेउपप
त्तिमपितत्रापतेइहतावद्दधिब्राह्मणेभ्यइतियोब्राह्मणशब्दःसकिंकौण्डिन्येतात्पर्येणप्रवृत्तोथयथानान्तरीयकत्वाद्यथा
यामंगच्छरजयस्तलमनुपमर्दयन्त्येवंप्रवृत्तइतितत्कदाचिन्नेतुतात्पर्येणप्राप्तइतियस्मिंश्चनान्तरीयकत्वंयस्मिंस्तात्प
र्येणयोःसमुदायोवाविकल्पोयुक्तइतिअथवाब्राह्मणशब्दःकौण्डिन्येसंदिग्धतत्रास्तिहिब्राह्मणशब्दःकौण्डिन्योपयात्य
स्मात्तुपयाहीतत्रकोन्यप्रयुक्तइतिसंदिग्धेनेसंदिग्धासंदिग्धयोस्तुल्यत्वेउपसंख्यानानुपपत्तिः॥अथवाब्राह्मणशब्द

राम
१९६

रुजिरिति स्वयमेव पन्नामुपपादयति तेना वा मंत्यानुपरांतरस्ये तद्वाक्यमुपक्रियते सन्नंतः किमवयवस्याहोस्वि
त्समुदायस्येति यथान्तमेनिगमपि ष्यति मंघमन्कोसो नोस्महतरस्य तो वसीयति संघतरभन्कोयमिति अथादि
रितिवर्त्तेते ततः परादिः न हि मंभवति स्त्रियरवौत्यासरास्यातरद्वर्त्स्य वारिरिति आयत्तुव तोपरादिव्वम वसीप
तेरतिअभक्ते ऊंडानिवनाविनांतमंगंतसंभवतीति॥ ननु वततादियहणेस्यादित्तुमर्थमित्वक्तं ग्रासिंस्वपत्ते
तुमर्थसमर्त्तेस्वपक्ष्वर्तेतत्व सिद्धमिति। परादावपि दीर्घः सिशंजतो दीर्घो घनिन्डपिचेतिवस्मतिअस्यीनीति नासिध्य
तिअयेत्रीति। प्रासिपरिस्कांतोनकारो न भवति। ओदसः उसज्ञावो भविष्यतीति। शिभावोडुर्लभः अथवर्णलोप
ःतस्यासिद्धत्वान्नोपधायाश्चेति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। शकंतव वज्रमध्ये मामयि इस्पत इत्यत्र विवक्षस्मर्त्तव्यं सर्वाणिनो
तीपितुमासु पोयवघानानंतर्यं नास्तिपूर्वेन्नवेसर्वशब्दग्रहणेन ग्रहणं परादौ सुटूग्रहणेस्यानंतर्यं क्रियते नास
एवइत्येतदुक्तं भवति अव स्यं कर्त्तव्यं सुट्ग्रहणं यः प्रातिपदिकनकारो न भावतिना पि वेभक्तस्त्वर्थे प्राहिरप दित्येव
मर्थे। द्विपन्नपः प्रसंगेनोदाहृतइत्येवं वर्णयंति अथयोहितन्मध्यपतितवातन्नग्रहणेन गृह्यते तेसंयोगान्तलोपश्चा तु

पिशाम्रोतीत्येतच्चिंत्यांतत्र यथैव ब्राह्मणीनोज्यतो रत्यत्र माठरकौंडिन्यो परिवेविष्टामिति परिवेषणं नृपेणो
ञमानीनानुमानशास्त्रानभोजनेनतर्भवेत्तः एवं तत्क कर्मकः कौंडिन्यः संप्रदानत्वेनो ञमानो नान्तर्भवतीति रघि
शन इत्येवंतावद्वौ ददातीइति कृत्वोक्तं अन्येमन्यंते एवकाण्वा यद्दाति भिन्नकर्मकोभिन्नसंचरानकश्यपसांवाव
स्थायां दलाते रेको भोगो दद्याविष्यते तत्रैवेकीनाम स्तकरोति शाह्वः प्रहाति कालेनासौविछे दइ तीरमवसीपनेत
क्रः कौंडिन्यो रघिदानरति॥ अयंतु परमार्थ एक एवायमर्थोस्यो केविद्यमानो देशविभागः पदार्थवदुपवर्यते अ
यं वलोकस वास्पार्थः कौंडिन्येव र्जयित्वाऽन्यन्यो ब्राह्मणेभ्यो दधिशायतां कौंडिन्याय तु तक्रमिति। संख्या सर्वेमिस्रो
अवोस्मात्किकुक्रः इत्यत्र सर्वविदमारभ्यते वर्कनां वसंयोगसंज्ञा इत्याश्रिम्यहेरदसुप्यते किमर्थमुदाहरणं इयमुपा
त्तमंडक्रः इति वमन्नरति वाक्यद्यपित्र नुषंगलोपे पत्तः क्रियेतानुपधास्य स्यवपस्लेरिति तथापि मयुरं इति सिद्धं सि
द्धंस्यादिरं उनसिध्यातिमंडेतितर्जिपन्नो येति। लमी मिति नृम इम इति। मरी विशद्वो वाक्यादिषु इति अवश्यं अयं पठित
व्यः मारीचरपत्तमारिचिरिति। भजनशाह्रो पंगुज्यादिषु वाक्यादिष्वपिन रुजवदं जागानद्यामिति तेनाभवतिभारुतजिकोभा

एम
१८७

५ ५८

र्नं नंस्याजेतताधिदताइगंतता चेतिङ्स्वरो नञामुतः। नवावहिरंगलक्षणं चात। रू सर्वविभक्तिनिमित्तिपेक्ष
रवोक्तंप रयहणापरिमाणार्थमितिनत्ववात्या थीपाशनोविभक्तिमपेक्षतरति वहिरंगः संघातभक्तो सा विनिस
मुदायेक्षपांतरमु क्तेनावयवाः स्वरूपं जहतियथा शवलेवयवि निनावयवः मुक्तस्य परेशेक्तस्य परे शं वान
जमतेएवेमंगे। कारांतरूपे ञरात्रिशद्वः किमितीगंतरूपतां ह्रस्वमित्वरश्चो नरपरे सर्वपदस्यारम्पतङ्गतिशंगतव
मप्याहतमिति सिद्धः स्वरः॥ ॥एवमुक्तस्यरूस। देशे। किमर्थमिदमुच्यते यस्ययस्य वचनमंतरेणसोर्थः सिध्य
तियस्मिन्नारम्पमणो नसिध्यति प्रसंग दोषोवाभवतितत्रचपक्षा इहञानर्थक्यात्सञ्जः पदस्य मार्गोसिद्धमेङः
संस्थानत्वादेक्षो श्रोतरमूयस्त्वादिति। ञयश्चानषक्तियाभेदाः नानावाक्यानानिकवाक्यताष्टतेकदेशनिष्ट
त्तिरेकदेशे। किमर्थमिदमुच्यतेयस्ययस्यवचनेमंतरेणसोर्थः सिध्यति यस्मिन्नारम्पमाणे नसिध्यति प्रसंग
दोषोवाभवतितत्रत्रयः पक्षाः इहञानर्थक्या[illegible]ः पदस्यमार्गोसिद्धमेङः संस्थानत्वादेक्षो श्रोतरमूयस्त्वादिति
॥ञयश्चावपक्तियाभेदाः नानावाक्यताविकवाक्यताष्टतेकदेशनिष्टत्तिरेकशेषवदस्ते तां श्रोतरत्वभा

३८।

ग्रारेपिसिद्धः इदानीमयं दान्तइतिसिद्धोतत्स्वारः इदं इंदाहरणंपरंतपइतिशीभावश्चनसिध्यतिजत्वनीनिसत्वा
त्परत्वात्तत्वमिकृतेव्यवधानान्ननपुंसकस्याप्राप्तिः शीभावश्चेतिपरादोगुणएङ्‌ओत्वत्रगुणेउ·इत्ययस्पसोयङि·
ह्तासिन्नपदेपोयदाउ·एवेइनङिःत्वइनितस्यावर्णोयरस्यान्नचाविघाशहाविति ङि·सादीभवितव्यंञ्चतस्वारस्थन
सिद्धतिञ्जञापिदिृषंतपउत्पनुदाहरणपरादिवोहितकास्यपंमकःसवपदांतइतितद्दकोपितउपरांतस्यपदेश
लस्पतइतिशीलावेनकारस्यनिषेधः नकारस्यशीभावेयानिर्द्दिष्टस्यः प्रतिषेधोवक्तव्यः निर्दिश्यमानस्यादेशा
भवंतीतियथापादःपदित्यत्रपादंतस्यनभवतिकिंतर्हिकरणंसनिपातिनोत्रपस्यञ्जपमाशस्थेवमिहापिनेरा
इस्येकारान्तस्यानभवतिकिंतर्हिपरेवत्रपमोइतिकृतिसंनिपातितस्येवेतियस्तर्हिनिर्दिश्यतेतस्यकस्मान्नभवतिउ
माव्यवहितत्वातकृतिसंनिपातिनोत्रपञ्जाश्रीपमाराणेव्यवहितत्वादितिनत्रायंवाक्यार्थोनकारस्तनिषेधइतिनकार
निमित्तः प्रतिषेधोस्येति।एवंतिनपुंसकोपसर्जनह्रस्ववृद्धिग्रहस्थनपुंसकेत्वमासंभवादेवावह्रस्वंनपुंसकह्र
स्वत्वमित्ययंत्वभिप्रायः।निकोणांविजीत्यत्रपरत्वाउपसर्जनह्रस्वत्वेनभवितव्यमितिनिस्यत्वातुमिकृतेपरत्वाद्वोपस

रप
१८०

१५०

ऋकारऌकारस्य प्राप्नोति॥ अतिरि। अतिरि इति कथं पुनर्नाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं पर्यग्रहणं संभवतीति तस्मिंश्चो
द्यते केन च संभवति उकारेणेति न तु च ह्रस्वादेश इत्युच्यते न दीर्घात् भविष्यति॥ दीर्घे हि भवन्नमानेन ह्रस्वादेशस्तन्निरन
र्थिकास्यात्तस्मादेतद्युक्तं भवत्येष एकोऽह्रस्वादेशो न भवति॥ इति इतरो यद्यस्य प्रयोजनं तत्रेनस्मा इप्रतिपद्येमहि स्त्र
णितित्प्रयोजनं किं विषयार्थमेतरस्यादेशोः प्रसंग इति ह्रस्वादेशो ह्रस्वादेशविधौ इदमुपतिष्ठते एवरस्य भवतीति इतरथा
हि ह्रस्वादेश इत्यस्य वचनं इहापि प्राप्नोति देवदत्तेति तस्मा इह्रस्वशासनविषये ह्रस्वो भवतीती वा वचने देतोपतिष्ठ
ते प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो भवति एवमपि भवतीत्यतोऽन्येतोऽन्यत्र ह्रस्वो भवति न तो न निसंबंधात् सर्वेकार प्रसंगे अतिर
तम्याहिमात्र प्राप्नोतित्येतन्नु यथादिग्पादेशो द्विर्वचनापवादः एवं ह्रस्वापवादार्थं विधिरित्येव मत्पान्नमन्यथा तु उ
नरपि पनयोर्भिनानावाक्यत्वं ननु देक वाक्यभावे तुवादो नानावाक्यविधिः सत्यमेवमेतत्तर्हि किं वाक्यभावतो किंरा कांक्ष
कः एणामस्तु कं अनेकक्रियोपादाने वाग् एवमित्यन्ये केवक्रिय पेक्षते किंच नानावाक्ये चैकल्प्यमाने एवं इमित्यत्र ह्रस्वो
नपुंसक इत्यबाधितं भवत्यसंस्पर्शादस्येति॥ न तु एकवाक्ये विकल्प्यमाने एवं रुह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्व

ष्प एवं दर्शयिष्यामः स वर्णिकारमित्रत्यर्थमेडो ह्रस्वाभावः॥ नेषेति प्राश्लिष्टावर्णावादसर्वैयाकरणा अर्ध एकाराधऊ
कारोष्ठानां मन्तुविश्लिवर्णस्येव ह्रस्वस्तु च्यते नियतविषयाश्च वर्णाय घाऊ आपारः अस्पाश्चिवृ शाखायां नैवहस्तुस
ते एवं एता वयत्रं एकाराधऊँकारावन्य ज्ञापयुक्ता विहस्तुप युज्येयाता मिति। इमात्रेत्वो ममाहारवर्णावितिसमा
हारक्रियमाणवर्णावयवावस माहारवर्णावितिअपदेशादिमात्रावेचोमात्रावयवत्वान्स्त्रवर्णाद्येतियोमाव
ष्ठादशधाभिन्नः तस्पायामात्रावेकदेशः सोवयवोस्येतिएवपवर्णोवर्णायोरभियोअपेतयोर्ह्रस्वशामतेषिल्ये
तदाचष्टेनिवर्त्तकमिदंशास्त्रमन्यस्यत्वविधायकमिति॥ नत्रविव्यतरवादेवः विस्टता विहृतो नविष्यतितनुसह
त्रोकारस्तत्रकिमुच्यते कदाचिद्वर्णास्यादितिकथंता वदिदृततरस्य विहृतोभवतः। अपिस्थानकृतमानयेव
त्नीयोभवतितीए तच्छाखेःवास्थितंतत्रे दुतोःकरणेतालुस्थानेतेव परिस्टहीताकंटस्थानतापरित्तक्कैवेतितत्रस्था
नग्रहणकदाचिद्वर्णास्यादित्युच्यते अथवाकारोपिशक्यते विहृततरः प्रवर्त्नयितुमित्यस्तिप्रसंगकृत प्रत्यापत्ति
स्तु प्रयोऽस्पतरतिदीर्घाप्लिकः प्राप्नुवंति। ह्रस्वकात्सेकवाक्यतावमगच्छस्किः केवलं अर्शाविदधातिइत्याक्षरतप्पा

ऋत्या विस्यानिवर्त्तेनोपात्तेएज ग्रंतर्भूतस्याते ह्वेनऊर ध्यावाप्येते मध्या रोप्यमाणो ऋस्वोन वस्ये वरति ती दमुक्तं म
वति ऋस्वोनपुंसके भवत्ये वास्त्रि ऋ ऋस्वो न घतिती एवं हि किन्त्वमा नेष्ट थकपह्त्ति ऋस्व शासनस्यानुग्रहीताभ
वति अन्येपुन रप्येवं वर्णयति निवर्त्तं ह्वादित्यवास्थितस्ये वए चइगिति अ नेनैताव नक्रियते इगवशिष्यते अनिक
निवर्त्तितत इतियथेक शेवे एकोव तिष्ठते अन्यानि वर्त्ततइ तिनैवे वां इकावस्थान्या देशभावं वर्णयंति यथा भूत ह्वेग
वास्थित स्तथा भूत एवावशिष्यते इत्सकार भागो विवर्त्तते ऽलिक इगवस्थाप्यतेप थाबाति ह नेऋस्य एव न दीर्घ इतित
स्माश्च स्वरूपते दीर्घप्रसंग स्तु निवर्त्तकत्वादिति ॥ अत्र चिदं ची ह्यतेविहतत्र खादि र्नव पायोर्विहतत्र रस्य अव
णो न भावितव्य मतिरिअ राइतिरह् वमिन्न प्रयत्न त्वा दसत्ति सावर्ण्ये पठ्ठति राइ इतिस वर्णो दीर्घत्वं न प्राप्नोति उत्तरश्च
यत्त्वपक्षे बाध्य यमान्न सवर्णं प्राप्नोति प्रत्तिष्ठाव र्णयोर्भाश्च क्याविभागप्राति पत्तिरिति नैषदोषः विहतत र स्त्वं त्व
वर्णास्तु पाश्रित्य प्रवर्त्तते यथा स्फटिकस्यो पाश्रय वशप त्र उ इप अवग तो पाश्रय स्य वशत्रु पवस्थानमेव वर्णास्तु पा
श्रित्य यवविहतत्वं न रूप गमे चास्य कथमिव स्यादिति विहत ह वावतिष्ठते उत्तर भूयत्त्वपक्षे च प्रत्यातमेव स्वत्वं प्राप्ति

राम
२००

शोरुहे रपि समिरिति प्रयुक्तमप्यवा कालः स्थानशब्देनोच्यते एकः कालं यणोधितिष्ठतीति यथावास्तेरित्येतदनु
करणमर्थं प्रत्युक्तानाम विद्रूपाणां तेवस्थानिनस्तेषामर्थो विधीयते भवतिना एवमिकोयणवीत्यत्रापि इकोयेन
कृतादध्यादिस्या इकस्तेषांयत्सद्रूपं सोर्थस्थानमिति॥ किमर्थपुनरिदमुच्यते रस्यारभ्यमाणे सूत्रे सर्वत्र स्थानेयो
गत्वं प्रसज्येत तत्रावयवषष्ठ्यादीनप्रसङ्गः। अनेकस्मिंश्चविशेष्ये सन्निपतिते विशेषणनानुपकारार्थं वचनमारब्धं
नाद्याप मर्थः शक्योलब्धुमिति॥ षष्ठ्याः स्थानेयोगवचनमिति पमार्थे एका शतं षष्ठ्यर्था इति पाठमाश्रित्योच्यते
स्वमामिसंबंधासमीपसमूह इतियावंतो वनिलौकेयावंतोर्थाः इति अथवा यावंतो वेदिसत्यप्यनेकार्थसंभवे
पाठाद्येसंभवति तावतां प्रसंग इति पमार्थमिदमुच्यते॥ तत्र केचिदेवमाहुः सामान्यापदृष्टं तदुद्देविशेषमप्रति
पद्यमानस्यप्रतिपत्तुर्विशेषप्रत्युपायोयं विशेषणार्थं वार्थस्य विहितः स्थानेयोगत्वं नाम एवं आगे पद्यस्व षष्ठी
ति रेशेषिसपरेमनतु प्रसक्तेरित्येतदसामान्यरूपेणी रूपहने विशेषस्तयादातमिति स्थानइस्येतदुपतिष्ठते तदुप
स्थानादिव्राकमनुमीयते प्रश्नेः स्थानेभूर्नवतीति अवयवषष्ठ्यादयस्तु न सिध्यति॥ अविशेषस्य विवक्षितत्वादेव
इ

मासेवन्तुमानादपर्यर्थप्रतिपत्तिर्नास्तीतिसमासनिर्देशोयमिति॥ निपातनाद्धुसस्यम्पल्लोपः एतदुक्तं भवति।
अप्रयुक्तस्योयंशब्दइति तत्रस्थानेयोगेविषयः संबंधीनाभ्यविपयइत्येतदाचष्टेतृतीयायाचा एवंस्थानेन
योगोस्याइति अक्षिद्रइति यः षेसावस्तदेवंइतिमन्यते अस्यतद्धांदसत्वात्रावायांप्रयोगोदुःसंपादः दर्शनद्वयंवष
ष्टीनिर्देशेषस्तेर्थेरित्येकेमन्यंतेच्यस्तोरितियाषष्ठीसानेवमुवःसंबंधिनीकिंरर्हिस्यानपस्तुक्ताआबेयत्वेननुभव
निरूपारीयतेइति। केचिद्विशब्दानसत्रपाद्व्यतिरेकस्तुपजनयितुंशक्नुवंतितथ्यारेवदत्तस्ययत्नदत्तइति नयन
दत्तोपशरतत्रपानरेवदत्ते व्यतिरेकंजनयत्येवर्हिकच्यमानेसमुच्चययप्रतिपत्तिःस्यातदेवदत्तोयज्ञदत्तस्येति।तस्मा
द्येमेपर्यारेवदत्तस्ययज्ञदत्तः पिताउत्रःस्वामीभृत्यःसमीपस्यतेभ्योव्यतिरेकेविद्दुस्वरूपादेवव्यतिरेकमाहुरिति
यथादासःउत्रःकर्मकरइति अन्येमन्यंतेषशब्दएवपारेष्ट्यस्तसमवायिनोधर्मास्सामीस्पारीत्व्यतिरेकहेतुरि
ति।स्थानंचार्थस्ति छतिनस्मिन्दृष्टइत्यस्मिन्नर्थेभवतिभाविनिष्ठान्तेकेतरस्यायस्मादभवतिस्तस्यर्थमाहेतिअ
थवार्तिदेशेषुकःस्थानार्थोयावताअर्थएववर्णानांनाभितत्रापिसर्वेसर्वेपसारेशोइत्यस्मिनपत्तेदर्शिशब्दस्यदध्यादे

राम
२०१

तिअथहस्तसंबंधेनदक्षिणोयस्तस्यहस्तोदक्षिणइतितृतीयातत्कृतार्थेनेति नतुउषएवेतितिर्यरूपथं उनेवा
परिशेतितस्याव्यापाराः।नत्यसौसंदिह्यतेइत्येवमयथावाप्यायेवषष्ठीसंदिह्यमानातामेवविशिष्टार्थसंबंधि
नीमावष्टेयातुविशिष्टार्थोपदेनिपातितीएवनतामुपदिशंतीतिअथवास्थानेअयोगेत्तुपपन्नेनिरपेक्षीयाःया
ख्यमेवप्रमाणीकृत्यव्यवहरातिनत्वतीदमुच्यतेअव्यक्तयोगेति॥यद्यपिनञोऽर्थानामितिउक्तमेवमपियोग
मंतरेणषष्ठ्येवनास्तिइतिविशिष्टेयोगोविधानोस्याःइतिपरिकल्प्यते॥अथवायोगषष्ठीयोगेतिसर्वस्याःष
ष्ठ्यायोगोस्तितीष्टम्नीतिम्परिश्रयतेयेवानेकार्यसंबंधिनीसेवायोगेयोगवतीयाहनिर्दिशतयोगाश्रितनायोग
नामपियोगयतीतिस्थानेनभविष्यतिविशिष्टावाषष्ठीस्थानेयोगा।कृत्वाध्यातंस्परितंयाचित्यस्थानेयोगत्वं
वस्यमितिगंसंगाद्ययोरुषेयत्वंप्रसङ्गइतीदमाहनवतल्लिंगमवयवषष्ठ्यादिषुकरिष्यतइति॥ह्राशोशासियहणं
कर्तव्यमितिनवमन्यतेशासिरत्रानुमीयतेसर्वोपधाविशेषणत्वेनग्रहणोऽनासकलिंगरहापितदूपपन्नोपतिषेत
इतिइतवोसंप्रत्ययारयंलिंगासंगंनप्रतिपद्यतेरत्नाहयरेवाशपरस्मादवयवषष्ठ्यर्थामितिरूपमाधिकारोना

सिध्यति॥ अविशेषस्य विवक्षितत्वाद्वाक्यान्तरोपप्लवः छागोह इति चोपधाया इति स्थानषष्ठी चेत् इति गोहस्यां
त्यस्य स्यात् यत्र विकृतः रुहेर्नस्या उपधामात्रस्य वस्याद्यावृत्तरस्य पदादित्विति। अवयवषष्ठ्यादीनां वा प्रसंगे यो
स्या संदिग्धत्वाद्व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति षष्ठ्या एवावयवषष्ठीकृतं तर्हि इति यमस्यावयवषष्ठीरिति कथं यदेतद्भवता प्रतिपादितं षष्ठ्या
ववनं नियमार्थमिति॥ यत्रानेकार्थः संसंभवति तत्रानियमो नेनक्रियते यत्रान्यो र्थो निर्दिष्टस्तत्र वनादिष्टानि
स्यानेयोगत्वं कल्पयति इत्येतन्न युक्तं यदि तिस्रपाया प्रतिज्ञातं तत्थाप्रतिपद्यमेनियमस्यानेकार्थसंभवेतिति प
त्तिपत्तिर्युक्तानन्तर्थान्तरं तिहत्य यत्राविधेयं स्यानेयोगेत्वमिति च यथैवं मन्ये मेघाकरणेनेवार्थानिधीयंतइसे
वमपिकोर्दतु यथा येन्नयाप्रवृत्तस्य कार्यत्वात् गोयुक्ते चहदस्य यस्यानेयोगत्वस्योपादानमिति उक्तं परेनेकार्थसं
भवे स्थानेयोगत्वमत्यति हस्य स्वर्थस्याल्लो केपि वनिवनिर्वत्तेते हुपरे शः प्रवर्त्तनात् इत्येतत्पुपरशीय नेलोकिकोयं दृष्टा
न्तः इति पोदियं यानामेकदिकोभवत स्वनष्टायते कास्मि इपोर्थभागेयामः सेनिविष्ट इति तमेवोपरे ष्टारउपदिशं
तिहस्तरत्निणोहस्त वामहस्तिपुणातो मम्नाख्यानेवरूढीहावपिपरोनिपातः सायुः हस्ते तरत्ते वारत्निरगाः उभवस्य

एम
२०२

राधिष्ठानस्य चलिंगस्याशंक्यं करणमिति स्मरितं त्वमेव स्वयाज्ञामाने लिंगकरणं च विशिष्टरूपस्येति पद्वे काषष्ठी
श्रने केंच विशेष्ये केविड्वर्णायेति परं ने तस्ले लक्षणांत इसंवक्ष्यते यदि हि लिंगेन स्थाने योगत्वं प्रतिपद्यस इति व
यंतक्रमः यथारसामाघो ताल्लिध्यतिश्रुगस्येति यदि संदेहे नियम इति पक्षेस्मिसंदेहः श्रु थाप्यक्क योगाश्रयो गाए
वं योगाएवं योगवती त्यत्राचिरं वोच्यते यदि तावच्छृंगस्येत्यनाश्रिताश्रयं षष्ठ्यस्पर्यशाहसात्रमेतन्नस्वपतेश्रा
नर्थक्यायोगएवनाभिकृतः स्याने योगत्वमर्थत्रितिलेन स्मृतारित्योगैः संवंधे सतीत्यथाव्यर्थमत्रमनाश्रितशब्द
व्यापारमाश्रीयते उत्तरत्र उपारा रूपत याश्रवर्त्तते यथाविभाषाप्रदेशेषुप्रतिषेध विकल्पयोर्व्यात्ततो नतु संज्ञासंबं
धकाल इत्यनयोः मत्यन्तु यो र्यद्य (क्तियोगो यदि नास्ति उभयथापि न दोषः यदित्याश्रितार्थः शब्दश्राश्रितशाद्वो
वाश्रयर्थात्माश्रीयते तदा विशेषोपनय वादयत्रावियोगेनो संहत नतदंताविधौ सामानाधिकरणं प्रतिपत्तुं संस्मरणे
नश्रवयत्व विशेषणेन वचेयाधिकारापंडस्ये वंतमन्यते॥ श्राशीयमाणे देरयमपि कल्पनासंभविनी श्रृंगस्ये

मत्रिप्रकारस्त्येतद्दावष्टेयद्येवमन्येयाः एकोसोशब्दोनैवेकस्य लिंगत्वमलिंगतावास्तु क्वेतितत्वनत्रिप्रकारत्वा
दधिकारस्ययोद्दिवेतनानुक्रष्यते। यं यथतोधिक्येवेतिद्वितीयेनात्वपारको॥ अव्ययीभावे वाकालेरसस्याव्हत्ति
रभेदेनयो सोमहस्यमइतिसरहवरहवमवतीति। एवं परिभाषायामपिशक्यमवसातुं प्रदेशानलिंगवतः सत्र
विस्येवंतेनेणावास्थितमि करतिविति पोगेतु योभेदः सउत्तवविनियोगमेदिति यस्त्वेवमासक्तः स्वरितलिंगेयो
गेयोगस्रुपतिष्ठते तत्रेदमवक्तीय तेनइंतएते योगाइतिनित्रैरेवशब्दैस्सास्तद्दनोयोगान्प्रतिपद्यमानोयथैवत्र
प्रतिपद्यतेतुष्यातवतोरवमन्यएव शब्दोलिंगं शाक्षीतरंत्वलिंगवदेवबुध्यात्मव स्थानिः। तासंप्रत्ययमात्रमेतस्मा
दएतन्मनिपादयतिशासइत्तुचारणान्नलिंगासंगाच्च शाहाविस्पत्रशासइत्येतदस्तीतिसंप्रतीयतेसमत्रुलिंगवा
नित्येतदशक्यंप्रतिपत्तुं क्वतिमंतरणेनीमातदनत्यनुच्चार्यशब्दमित्येवंतर्ह्यादेशेनलिंगंकरिष्यतेशाहाविनिराशा
शब्दः कल्याख्यातोवाकरिष्यतेनचेदं लिंगमादेशस्यांकिं तर्हि प्रकृतेरेवसात्वनोच्चार्यशब्दमित्येवं तर्ह्यादेशेनलिं
गं करिष्यते शाहाविति शाशब्दः कालाख्यातोवाकरिष्यतेनचेदं लिंगमादेशस्यकिंतर्हि प्रकृतेरेवसात्वनावार्यतेति

राम
२३

स्तनित्यं मिथः स्वरूप वदविजयोगेना वस्थित इति शब्दार्थानुपाती स्थानसंबंधः समीपादयस्तु सन्नपार्थी
च्चवा त्या इति न वा समीपे भवतेः अयोगे उपपद्यते अस्तिनीत्येवात अथवा भवतिनोक्तवार स्सेव प्रयोग इति।
षष्ठ्यंते स्थाने नयथा युज्येत। यत्तत्र षष्ठ्यंतेऽर्थात्यनुपाति यत्प्रतीयमानं तत्स्थानेन युज्येत इति यतः षष्ठ्यु च्चा
रितात स्य कार्यमेणी वे इत्येषोर्थः सूत्रारंभात् लभ्यत इति इयं वेता परिभाषानिर्दिश्यमानः स्यादेशाभ वंतीति ते
न पादः परिति पाञ्च द्वः षष्ठ्यंतः श्रात्यनुषाती न दंतः प्रतीयमान इति न तदंतः स्थाने न युज्यते ने जु च पा द इ से
ततसंभूतं तदंत प्रमाय यतीति तदंतस्यादेश प्रसंगः। तत्र केचिद्द्वीर्णयंति तदंतं न परिभाषावाधाते नेनेस्येत द्वासदि
द्दसोषः स्यात्रापाद्यते रप्रत्ययांतस्य यद्भावस्याद्दहितस्याद्दहितस्याद्भ्या द्यपार इति तस्मान्नमानस्यतदंत
विधेरनेनव्यवच्छेदः क्रियते यथे वशाद्वाइ पादइति पादंतं प्रतिपद्यस एव मर्थं वाक्यस्यादिरं वाक्यमेवं भूतं प्रतिप
द्यस्व पाद इति पादं तस्यपः पादः छ इस्तस्य पत्भावो भवतीति।। अथवा यस्तुया एव कार्यस वेया क्षराम्बाद वयव बू
रकं कार्यभाक्तं प्रतिपद्यत्वेन सान्नात्दिति कथं योव र्णयोरीधी वेव्योरिति।। नत्रापि दीधीवेव्यो र्निर्दिश्यमानत्र्या सर्वादे

अंगस्येत्यत्रापिविशेषेष्वा यत्र्यंजनानिइतिएवमिहायंगस्येतिविशेषाभिधानपक्षे वाक्यविशेषाक्षराणामु
पजनःसंबंधसामान्योपादानेवाक्यगम्यः। विशेषाइति नत्रुटेोक्तं एकारानषष्ट्यार्थाइति नैषदोषः अयमभि
प्रायः केचिदर्थयोग्याएवसंबंधाः शब्देनोपादीयंते न यथा स्वेद त्त व्यदास मार्येति नायं संभवत्ययो नवतिवा दास
भार्यासातस्य भगिनीतिकिंतर्हि उपसर्जनविशेषणद्वयमेव दृष्टं तथा एतानिरासीय हाणीति उदाअवस्वामिष्यस्ते
स्वरितिय एवयोग्योर्थः स एव शब्देभिधीयते इति न सान्यो योजितस्तषष्ट्यर्थे इति स्थाने योगत्वमेव प्रतिपद्या
महे इति। स्तरोयोग्ये श ब्दसमवायिनं षष्ट्यर्थमुपादत्ते इमा इ शब्दस्यापि शब्देनानर्थादयः संबंधा इति। संबंधमा
त्रमेतत्रभवति। एतदुक्तं भवति। यथैवाक्षिपमाणा सूत्रे आ स्वार्थमेव व्याख्या ना देवप्रतिपत्तेति। अथवा न संदे
हास्याभावः यथा मसंधकारेनवताबत् वर्णविशेषोपलब्धिरथवा स्तित्वपमेवं सर्वदा विशेलि असंस्त्व
ष्टो वाविशेषयतिपक्षः पायस्तू प्रार्थयितव्यः पवमिहायलेनेरितिविशेषयतिपत्तोरयमुपायोसेरितिस्वरूपमात्म

राम
२.४

१२ ६३

स्थ

एवंप्रत्ययेतापरभावःचैतश्चोपाधिरित्येत्यर्थाःसंभविनोयेप्रयत्नस्तुववर्मानात्यंतिकरोनभवतिनहितामादेश
स्यसस्थानेप्रवर्त्ततेनत्वेतदपिसंख्यातानुदेशेनैवसिद्धंशंक्यामेततत्व्याख्यातात्प्रतिपत्त्यर्थंहितकरणंएषांस
घासंख्यार्थंनप्रवणार्थमितियनयोस्वरितकरणमधिकारार्थमेवएवनप्रवणार्थमितियत्रानेकमांतर्यंतत्रेति
प्रस्वरितत्वकरणाछदांतरस्थ्यांतरेप्यनुमीयते गुणीभावानंचांतरतमस्त्येततत्रप्रेतमाणिप्रसिच्यतेमेदेनस्था
नेस्थानइतितेनास्यमर्थोलभ्यतेस्थानेंतरतमोभवतिस्थानेचयोरंतमःसंभवतीतिपत्रानेकांतरतमःसंभवतिस
थानेकार्थोनिमित्तेननिमित्तेनचनिमित्तेनप्रवर्त्ततेतत्रस्थानांतरतम्यंवलीयइतिइतरथात्वेककियासतिघातेस्था
नेंतरतमोभवतीतिअर्थगुणप्रमाणांतरतम्यंनिवर्त्तितमेवस्यादथाप्येनावानिश्चियतेस्थानेभवतीत्यकिंचि
द्वारंभवतीतिकश्चिदेकेननिमित्तेनांतरःकश्चिद्बहुभिःयोवहुभिःसकथंस्यादितियथालोकेवश्चिदेकपितृक
:नानामातृकःकेश्चिदेकमातृकाःनानापितृकश्चेतिकश्चिदेकपितृकःएकमातृकश्चेतियदिवलौकिकीन्यायम
वस्थाप्रतिपद्यतेतमुपयहणमनर्थकंलौकिकाप्रतिपत्तौसत्त्रमेवप्रसार्यायतेकिमर्थंतुनरिदमुच्यतेनतुवस्थपे

शोलोपः प्राप्नोति सत्यमेवमेतत्तु उपसंहारेण वलोपे ऽस्य स्पेस्यै स्पर्शविधानात्॥ स्थानेन्तरतमः॥ किमुदाहरणम् इकोय
णचि दध्यत्र मध्वत्र। उभयोः पाठानसुदाह्रियते यस्मिन्संयोगस्त्वदोदाहरणां यदर्थ्यं वोदाह्रियते तत्त्वदोदाहरणां। प्रश्न
स्फुलेन्तर्णी तेरणापिसिद्धारनर्थकमेतादिति अर्थं तत्त्वविषम्य मात्रे पश्यं सुपश्यति इकोयणचीति पवमस्ते इकः
ति वहवः स्थानिनो भवंतिरकारो पकारो वलं कमछारशमाने दात्प इतिश कारो णमहं त्रिंशदितो वं षट्व
ष्टमेदा स्यणो षिसहोति अथवार्त्तिकारस्य स्थानिवं नास्ति अत्र संभवादिति स्थानेरोदेश वैषम्यं मे स्यातावदेशेनाये
नत्तस्येयियंस्त्वैवैषस्य प्रकार अत्रैन अक्रिमेरत्राश्रीयते किं तर्हि जातितिरिआतिर्य आनिश्चतामं वो भयत प्रबृष्टयं
यत्प्रकृतं टकारो नास्तीति न प्रयोगविषयं यथासंख्यं किं तर्हि अनुदेशविषयं तेनाम इति अत्र यमभिप्रायो यदा स्वरिते
न लिङ्गेन यथासंख्यं प्रतिपद्यते तदा इकोयणचीति इकारस्य प्रयोगेऽसमवायिनोऽनर्थकं स्वरितकरणं यणो प्येवमेव
मेवृयकारस्याप्यनुगुणो नास्तीति स्वरितकरणमनर्थकमप्रमाणो यथासंख्यं प्रतिपद्यते तादृशीनां तु स्वरितकरणं
प्रयोगसमवायिनां कृत्यर्थमपि स्यात्तदिति न यथासंख्यं प्रतिपद्यते र कार्यस्ये कार्थ इति प्रदर्शनमात्रमेतत्। एवं

राम
२०५

वतां संहिताप्यस्ति तत्रानेन संहितया ये घेतारस्ते प्रष्टव्याः तत्रेदं दर्शनं परः प्रकृतिः संहितेति संहितेव द्विष
त्याद्युत्सत्तानां पदानां प्रकृति ततः प यत्नपेक्षितो कूर्यार्थो स्याविच्छेदाश हस्याप्यविच्छेदः ।। एवं च कृत्वा
एकपदेनासंहिता तत्र स्थानेंतरतमाउरणप रस्त्वस्य किंभूतं प रमयो उत्त व्यमित्तत्र प्रकृति । स्थानेतर
मउत्स्वर षष्ठीवर्त्ततीत नत्रादेशस्य याप्रकृतिरनंतरतमापेव षष्ठ्यानिर्दिष्टानामानेव विरिष्टेतिप्रकृतिनि
यमोयं विज्ञापते ।। आदेशानंतरतम्पेत प्रकृतेरनियमाः सर्वत्र षष्ठी आदेशकृतनियम्यते अयं नवस्तयंन
वतीति इकायण वीति केविद्विकोहर विप्रकृष्टाः अ इ मात्रके भो द्विमात्रामा विकास्ती षरसं निकृष्टारतिज्ञ
खेवेवषष्ठ्यालघ्वादीर्घेरितिन उवानुदाहरणमेतदिसारानुक्तं ।। सत्यमेवमेतत्तयदादेशान्तर्यपत्तस्तदाथे
नसिद्धवार अनुदाहरणं प्रकृत्यां तर्यपत्तेसर्वप्रथममिदमेवप्रयोजनं कथं दीर्घरूः षष्ठीनप्रतिपद्यतेइत्व
तिपयसतउक्तं स्थानांतर्यं बलीयइति तत्रानेकेननिमित्तेन द्वोकश्चिस्थानेन कश्चित्प्रमाणेनेत्येवमुक्तमर्थं वय
एस्थानेनप्रमाणेनावान्तरतति। एवमिकोयणकृ इति हस्वेकार एकारश्च दीर्घः तयोश्च दीर्घा एवेन्तरतमा इति दीर्घे

जनस्तुक्रमकःसवर्णोदीर्घइतिउच्यतेएतद्वयंपृच्छतियदिदंनाच्येतकिमनिष्टंस्यादितिस्यात्तिनएकनिर्देशात्क
र्यस्यतीएकत्वेननिर्दिश्यतेयदितावत्संज्ञायाआदेशोथैकएवदीर्घइतिअथसंज्ञिनेदादनेकत्वमादेशस्याति
नोयनेकसंतत्रभूतत्वात्स्थानीएकत्वेनानिर्दिश्यतरस्तुच्यतेअकइतिभूतविभक्त्यास्थानीअविसवर्णोनिर्दिष्ट
मानोनसंभवतिअनेकइतिमेदरूपतयोनोच्यतेअकइत्यनेनदीर्घइतिउभावमानत्वात्एकरूपतयासंभवती
तिअनेकइतिनिर्दिश्यतेयथालोकेमृत्पिंडस्यविकारंकुरुइतिमृत्पिंडमेकत्वेनप्रतिपद्यतेविकारमेकत्वेनात्तस्या
नेकत्वेनप्रतिपद्यतेविकारंकरोमीतिएवमिहदीर्घइतिभाष्यमानत्वादेकैकस्याकःसवर्णोपर्यायेणसवर्णे
दीर्घःप्रसक्तइतिअपरेवर्णयंतियथासंज्ञासमासानिर्देशेष्वक्रमस्याभावात्रुभियोनिर्देशःसतिसर्वप्रसंगेयथासं
ख्यमारभ्यतेएवमिहापियकरतिसंज्ञानिर्देशेअमेदरूपेमियोनिर्देशेऽसतिदीर्घइतिचसंज्ञानिर्देशेसर्वस्यकाल
स्यावकाशत्वात्वयमर्थोशक्योप्याकःअयंदीर्घोभवतीति।किमर्थंपुनर्मिथोनिर्देशोनकृतइति॥नवर्थमिदमत
आरभ्यतेस्थानेऽन्तरतमइतियथापुनरियमंतरतमप्रवृत्तिःयेनचकारेणायमप्रकारःसंहितापाठःसंहितपाठेविशे

राम
२६

२४६५

नालता विशेषणपादीयते ऽस्याभिप्रायः॥ इतरः प्रश्लिष्टावर्णविषयमेतदिति प्रतिपद्यामहे एवमपि खेयती
तिरायिः क्षौदस इति यकारपरस्याभावाद्योगो नास्तीति प्रदर्श्यते॥ एवं त्यक्षौ गोसमानाक्षराणां तत्र ह्रस्वे वमर्ष
यते यथा भाषायामप्ययोग इति ऊडुपधाया गोहः उपधाग्रहणं कर्तव्यमप्यघोघतेसमुदाय एवात्र षष्ठी निर्दिष्टा
अन्यस्य संभवो नास्ति तत्र कथं द्विरुच्यते॥ अयमभिप्रायः यदि लिंगात्मा वादेनां विशेषणं षष्ठी प्रतिपद्यसे स्या
द्वावत्तु संहार प्रतिपद्यस्यात्तूपसंहारस्यायमेवमनुसंहरति यो न्तरतमो न संभवति आदेशस्यासौ नैव संख्यां
संवध्यते इति यथा लोके परिभाषया रूढ इति ऊहो रूढ इति संप्रत्ययः एवं गोह इति गोहः उपधाया ह्रस्वे वं संप्रत्यये
न भवितव्यं क्रियते न्यास एव यद्यस्यैं क्रियते तत्तो दोषः स्याद्यदि विप्रकृतिपन्नो निर्देशोऽल्पदोषो वा स्यात्र युज्य
ते वक्तुमिति तकारग्रहणं कर्तव्यं अथ कथमपि सतकारग्रहणे चरितमिति॥ न चानि वर्तेनानंतराहि निष्टा भवति
किं वादेः परस्येतीकारस्य प्राप्नोति अस्याप्यमभिप्रायः निष्टाया ह्रस्वस्यानेनीतरतमा यो प्रकृतो उपसंहारान्नि
ष्टाया ह्रस्वत्वान्निष्ठ तकारस्येव नकारो न विप्यतीति क्रियते न्यास एव एतदुक्तं भवति किमिदमनुसंहारांतरं वाध

षष्ठीनन्तु वा यकोऽलाव कश्चव इत्येवं वृद्धिर्न विसत्रण ।। अत्राव इति वान्तरतमा यद्भूतिरिति पोजयितव्यं
तथा सवर्णस्य गुणाद्वृद्धिप्रसंग इति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते अइ को गुणवृद्धी इत्यनेनैव वीदितं स्यात्तत्र ए
षविशेषेण एव विशेषो गुणो मात्रिकेस्याद्वृद्धिर्मात्रेन स्यात् वृद्धिस्तु द्विमात्रे स्यात्तन मा विकल्पे ति अच्च विको
दीर्घस्योमे अपि स्यातां इति । वांतो विषत्य ये स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः सर्वस्ये वो निर्दिष्ट द्वास्सर्वस्य वांत आदेशः स्या
त् प्रकृतिपक्षे त्रसंख्यानेवान्तस्यैतरतमा प्रकृतिरखाकारो कारा विति नार्थः स्थानिर्देशेन ।। अत्र वृत्ति सूत्रे कथम
वास्थितं सूत्रोपेस्रोथा प्रवर्तितयं तहि एवा इत्येतदत्र वर्तते वांतो वीत्यत्र किं रूपो वान्त आदेशोस्य अत्र हष्ठः सं भवति
विषस्य यइत्येताव रूपेस्त ते कस्य वा मोहष्वेवि पर सूते ओ कारे वा कारयोरिति तयोस्त र्हिशक्यार्थो इत्यत्रेत्येवं मन्त
ते शक्यार्थ इत्यस्य परित्यागे वे या रूपशक्यंते ति निदर्शयितुमित्सु मयतो नियम इति योगविभागोऽमिति व्याख्ये ।
क्षय्यजय्यौ इति अनेन न चेयादयो निवार्तिताः शक्यार्थ इत्यनेनाधेतयोरन्यत्राप्रसंगः । इहापि तर्हि नियमात् नशा यो
लिए वं मन्यते यदि सामान्य विषयमनुमानेसर्वत्र निवृत्तिः अथ विशेषो रावि पादास्यते ति । तुल्यजातीयस्य नियमकं द

रम
२०७

तियावत्तावद्वयमेव दधिशब्दानि वर्त्तेत्वयमभिप्रायाद्दधिशब्दस्यादिविधय आदिश्यमाने उभरूपेभ्यस्वरे
वकिंभूतानिवृत्तिः भून्यतानसंभवति शब्दस्य व्यवहार एवाछिन्नास्यादिति भिन्नरूप आदेशोयदि प्रवर्त्ततेएवं
वसतिअर्थवत्तानसंभवतीत्यानर्थाक्यमस्याकल्पनावामित्येवंप्रक्रम्यते। यदिचेवं कचिदेवेरूप्यं केषांचित
यंथः वैरूपमिति तत्रयेवे रूपमित्युदाहरं निविशमित्यादेशशकारवान्तपवं प्राप्नोतीतित एवंवर्कत्रयोक्त्या
यद्येवं नभविष्यतियदाविदंदर्शनेऽवयवाअपिपर्यायेणादेशंप्रतिपद्यतेइति मत्वात्रसमुदायः कार्यभाक्के
नोच्यतेयथैकाचोद्वे इतितदा वा प्राप्नोतिषत्वमिति विरूप्यंसमर्थयते॥ यदात्रसमुदायः कार्यभाकतदामान्तरं
त्वादेशयहर्णपपिसमर्थ्यते इत्ययमपि यंथः समर्थितोभवतिद्वैरूप्यमित्येव मर्थंच कविदित्याहकस्मिंश्चित्तत्तैवे
रूप्यंद्वैरूप्यंवा॥ एवमस्तेभूरित्येवमादिष्वपियदावयवयोरादेशः सदाप्रवर्त्तते कचित्तदा द्वियेरूप्यमपिवे
ष्टाद्यवस्थानप्रकल्पतेस्यादयमभिप्रायः समुदायेकार्यपरिसमाप्तिरितियएवार्थप्रस्तुतः समुदायास्तेषामे
वकार्यभाक्त्वमितिनस्याद्वैरूप्यंइतिकिंविष्टाव्यवस्थानप्रकल्पतेपुनः पुनः पुनरन्येनांतरत्वमेनननिवर्त्तकेनप्र

तच्चाहोस्विद्बाध्यतेऽनुसंहारांतरेणेति।यदिताववृत्वाध्यते रूदाणाइति दाधितरा रलोत्वानुसंहारस्यउँ श्यावा
उकारेषष्टीत्वकारस्यप्राप्नोतितथा नयमितिञ्चत्र यकारस्यस्यादथ बाध्यत इतिमन्यसेगोदऊ कारइतिहका
रस्यप्राप्नोतिअसति व कारमित्रवस्यामित्यत्र नस्त्वस्यासि इ रका स्यवांतरतमाप्नक्तानिर्न कारस्यएवं त्ककेयथा
ततीपाक्तयापंचमाच्चाऽनासिक्यमेषामघिकोधर्म इत्यथमन्यसेसर्वस्यवदइतिअनेनपस्यनभवतीत्यप्राप्नुया
एपर्थमेतस्मादतस्याद्यत्रान्यायमेवन्याय:किंपुनरिदंनिवर्तकं इत्येतदाच कारोयंयथकापार्थंप्रक्रमेनोपाक्रमतेवा
काकारस्यतद्यस्मान्निवर्तकपतिमारकेवायोगस्यानर्थकंतस्मान्नियमार्थेतायामथंवन्नारवतीतियथानुषष्टी
मनयेनस्यतंत्रमेवयथा रकोयणा वीतिएवंस्थानेतरतमंनिवर्तयंति॥अथवेश्वसंनिहितःसर्वस्यातरतमश्वविय
तेशबुइतिप्रवर्तयितव्यंसतत्किंसमुदायस्यनभवतिनावयवानांसमुदायस्यवायुगपदसंभवात्।कदाविसमुद
यस्यादेशस्यादवावि दवयवस्यपेप्येतत्रादेशास्ते म: रूदापइतिच एते श्वसद्वक्ति विकल्पतेयंतरतमत्राद्देशप्रा
होस्विद्बाध्यतेइत्येतावपरीत्यस्थानेंतरतमनिवर्तकस्थाननिवृत्तिःकेयंवाचोयुक्तिस्थाननिनोनिवृत्तिःप्राप्नोतिरति

एम
१०९

त्तौ निवृत्तिः॥ निष्ठाशब्दानां निवृत्तिर्न सिध्यतीत्यभिप्रायः॥ इतरस्तु निवृत्तिसामान्यमुपादाय पर्यनुयुंक्ते किं
र्हि उच्यते निवृत्तिर्न सिध्यतीति इदमिदानीं किमर्थं सुतदेवं मन्यते सर्वैः सर्वस्य रिरक्षवमनर्थकं प्रापयतेतस्मा
त्सर्वप्रसंगो न भविष्यतीत्यनर्थकं च एतदुक्तं भवति शब्दव्यापारो यं न भवतीको पवादीति एतत्साधु अयं पणीहि
संहितायां प्रयोगप्रवृत्त्यंगं यथैव स्थानेऽन्तरतम इतीदं प्रवृत्तिव्यंगमेवमकः सवर्णे दीर्घ इत्येतदपि। संप्रति तु निर्वृत्ते
भूते स्वनरिदं प्रवर्त्तमानं न शक्नोति प्रतिपादयितुं यथैते साधवस्ते संप्रत्ययसाधन इति अन्यो हि व्याप्नुति तत एव साध
नइत्यतो यथा भुक्तस्य भुजिप्रतिषेधो शब्दवनए एवमेषां निवृत्तानां अशक्या निवृत्तिर्विति॥ यथैव कश्चिच्छब्दरूपान
आनीतेषु छागेभु नानीताछागा इति तथाभूतमिदं तस्माच्छब्दप्रसंगमप्युक्तम्प्रवृद्धो प्रसक्तस्य निवृत्तिं मन्यते। परो
वेकशब्दप्रक्रमो प्रवृत्तिरिक्तो यए न भवतीति प्रकृते कस्मिंश्चिदादेशे वकारेऽन्यस्मिन्नादेने दमस्यन्तरतमः प्राप्नुः भवती
तिअनेतरमस्याभावादिति अथ प्रवृत्तिरूपं नाश्रीयते प्रसंगरूपे व भेरवता प्रसंग इतीको यणां प्रसक्तानामिति पन्न
एवायं नास्ति प्रतिपादकमिति इदमिति अत उपकल्पनायामानर्थक्यमिताद्वाहि। उक्तं वेत्याह नेनठरस्य परः॥ किमिदमस्मिन्

न्वर्त्तितव्यं नञ्च वसकृतप्रवृत्तावेवावः स्थानिवत्परस्मादेतदेववयं इष्टाम ः मासदृश्यप्रवृत्तिः किमर्थी यदितया
भूत एवादेशः अथासतिप्रयोजने प्रवृत्तः पुनः केननिवर्त्यते तत्र योयः शब्द उपजीयने सर्वोनिवृत्त मिश्र रव्यरति
यथैवादेशो निमुख्यस्यासाधोर्लोवास्य प्रयोगो न संभवस्य वंस वेः शब्दो नवास्थिते एवं प्रवृत्ता वयं साधुरिस नेव
स्यावप्रयोग एवोपलक्ष्येता तथा इधिद्या चेति निमित्तं वनिमित्ती यादेशा मिमुख्यावित्ति ननिमित्तं निमित्तत्वे नावति
ष्ठति ननिमित्ती निमित्तत्वेने त्वे स्यानिमित्तने नकार्येण भवितव्यमित्येषति पत्तिर्यथैव तमेवा प्येतिता ः प्रतिसा अन
वास्थिता इत्येतां तु ह्वीजनेयं तुस्यात ननिपातयोरदन्ते रोरेयम मीअपिता द्वुवे नानवास्थिता निमित्तीयमित्तिभावे
त्येनवस्थानप्रतीयेव र इति तस्मादयं भावः पत्तो न संभवति अस्त तर्हि प्रतिपादकं पकः सवर्णे दीर्घ इत्यकारस्य
सर्वे दीर्घाः कृताः प्रवृत्ताः निवृत्ताः अन्येतानि वृत्तानाम नेनाक्रियतेस्थाने अंतरतम इति स्थाने यो तरतमः कृतः साधुर्भ
वति सप्रयोक्तव्यः शास्त्रेकृता अपिनप्रयोक्तव्या इति ॥ यथा कालिरब्रूपाव क्षाया स्थानीयतामितिस्थानीयते अवस्था
न कृत्यमवस्थापयान्या नपनयोत्ति एवमर्थी मिरस्त्वं नवा चानर्थकं इति नवपराः यश्शब्दं वाधनमिति ॥ निवृत्तप्रवृत्तो

परश्च वनमन्यनिवृत्त्यर्थमिको गुणवृद्धी इत्युक्तेस्य परत्वस्य विज्ञानपारतंत्र्यं सत्पयितुं पारतंत्र्ये षष्ठीनिर्देशविषयत्वमात्र
मस्येति यत्र षष्ठी तत्रायमपूर्वमादेशान्तराणां वाधकं निवर्तयति निवर्त्यस्यादि रपरत्वं विधत्ते वा रूपेन दाहरः स्थानेऽप्र
वतिसवर्णपर इति तत्रोदात्तानुदात्तस्वरितविधाने च वइतिच छपनावादिरनुपस्थितमुरण्भवति नी सवर्णस्य पूर्व
प्रविधेयोगो नंतर समानादेशान्निवर्तयति इति कृतार्थी न चत्र स्थाने नंतरतमपरिभाषा वाध्यते आहो षिद्रपरत्वमात्रमनेन
क्रियत इति गुणसंगमात्रस्युपयोगस्य कपारः उरणिनितितद्यतः स्थानेऽण्रकृते ह्यनेन लक्षणेन न तस्य परत्वं इत्येतावता
पेक्षा उरण्रइति यतः स्थानेऽन्निम रपरो भवतीति ॥ अण्कृत प्राप्नुवंतीति नेह किं उदात्तादिगुणयुक्ता अथ न उभयथाहि
षोडिकृतदोषो रूपस्य यवर्णदेवं रूपस्यात् एवमपिन्नका ह स्यात् रपरः प्राप्नोतीति तत्य इत्येतउतुक्त्वा अर्थवक्तृत्वमेवाप्र
तिपदादेशेषु उन्नतरङ्गतो उदोष्यपूर्वस्येति वाध्यते य षुरण्रपर इति नहि सर्वेषां पणां विधाने तारिति कृतिरूप
रूप्यते किं वनेन विधीयमानत्वात् तरएतदंगं स्य स्वं उल्लं भगुणवृद्धोः स्वर्णाप्रतिपत्तिः सूत्रमवेदने अपरत्वमात्र ज्यते गुण
वृद्धीचोदनायां अणो न्वर्णस्य स्थाने उल्लभौप्रसक्तपरत्वं क्रियेत किं हि साधीयः ऋवर्णस्यावर्णोकिमंतिकं रं ऋवर्णस्या

राम
२१०

वर्णस्येति॥ पक्षद्वये निवृत्तिरन्यस्यास्ति तत्राद्यं नियमो नियमरूपतां गतिर्यद्यते इह वैकारैकारयोस्स्वप्रवृत्तिरिति नियमस्याभा
वात् अथ तद्वाक्यमेव न प्रवृत्तं उत्थाने अप्रसङ्गवतीति मन्दप्रवृत्तो वयुणवाक्यस्याप्रवृत्तिः रपरो भवति। सिद्धं तु प्रसंगर
परत्वात्॥ स्थानेयद्योणो ऽत्राभवतीति तद्प्रवृत्तो वयुणवाक्यस्याप्रवृत्तिः रपरो भवति। सिद्धं तु प्रसंगरपरत्वात
॥ स्थानेयद्योणो ऽत्रानुवर्त्तन्तरस्येतत्त्वैतासिवर्त्तितेयद्यासिद्धितीयः पक्षो रपरत्वमात्रमनेन क्रियते रतिस एवासंप
रोयन्तु विशेषणं पारीयते सर्वत्र कालो नवद्युतः॥ संज्ञाति कालो वाक्रियेतेर रत्व प्राप्तिर्नियमो वृत्तिरिति॥ तत्र नियमे
निवृत्तिर्वपरिस्पज्य प्राप्तो प्रसंग एव रपरत्वं क्रियते एतदुक्तं भवति य एव स्थानियत्कालः स्थानेभवतीति स एव प
रत्वकालः तत्र केन भवितव्यमिति बुद्धिप्रवृत्तिकालस्थाणं प्रतिलब्धं रपरत्वमिति गुणवृद्धिकाले रपस्य संगादंतर
तमो भविष्यतीति प्रतिपादितमेतत् स्थानेन्तरतम परिभाषायाः प्रवृत्तिनिमित्तस्यांगत्वेन यस्तु पक्षवमेव रणरपर
परिभाषेति॥ यद्येवमादेशः अविवक्षितो भवतीति एवं मन्यते एकं स्थाने मन्तुवर्त्तते तेन वकालो वद्धृतः सत्त्व वद्धृतक
लोरपरासंगो तः समीपे अनन्तरो बाधाप्राप्नोति रूपयं यदि षष्ठी स्तो द्विपादीपते तत्र षष्ठीस्थाने इति तेयस्तु पतिष्ठते प्राप्त

118

पूर्वस्मिन्नपिपीपमानो। मन्निवर्त्तयतीतिप्रयेथैवनियमेन्म निवृत्तिरेवमिहापिइति॥ यत्तुतेउक्तम्पुरान्नादिषुदोषइतिसइहदे
षोनायतेदृष्टेनोपक्रमतेकथंमन्यतेभवानित्यभिप्रायः॥यस्थानेंतरतमपरिभाषाव्यवस्थानंपक्षउक्तंतेऽत्रच्छउदात्तोद
न्नरतमोभवंति व्यवस्थापितेषुस्थांतरमेषुनेवाद्यास्तिद्वाणःप्रसंगःश्रवाविषयमेवपवि जाश्रा त्र उदात्तरस्याद्यमेवप्रसं
गपाधितिष्ठतिभवतिदोषइतिइतरउदात्तपूरपरिभाषापूर्वंमव्यवस्थापितेअनंतरतमेषुप्रवर्त्तमानोस्तुवेअंतरतमपरि
भाषामित्याशंक्यायतेदोषःकथमुदात्तस्यनेनाणोभिप्रसक्तिनिर्दिश्यतइतियद्यपिप्रसक्तिनिर्दिश्यतेनतुप्राप्नुवंतिस्थाने
तरमोभवतिभवतीत्यनंतरमपरिभाषयाप्रक्रमे[illegible]यमेनतरंदृनियमोंतरंतप्रवर्त्तिष्यतइत्यभिप्रायःअतोऽनुरवल्वेतर
हयोःपरिभाषयोरंतरतमपरिभाषायाअवकाशःअकःसवर्णेदीर्घःऊयोर्हीभ्यतरस्यामितिउदात्तपररस्यावका
शःकर्त्ता।कर्त्तारौ।भयंप्राप्नोतिहूतिःहतिरितिस्थानेंतरतमपरिभाषयाभवतिनपुनरुरण्रपरइति।अन
येतिएवंवर्णायंतिउतएवरपूर्वविप्रतिषेधोभवतिष्यतिनपुनःपरविप्रतिषेधइतिअथवाअवउदात्तइत्येतास्मिन्प्र
संगेनांतरमेप्रवृत्तेनियमोंतरप्रवर्त्तिष्यतेनपुनःपौरस्त्यमेवप्रसंगमुरण्रपरइतिएतदेवनियमवयतीति।येवाथेतेरूप

राम
२११

वेत्सर्वादेशार्थं परादिपक्षे वाउवार्थं इति होतापोतारौ रेफस्य संयोगांतलोपे कृते नलोपो न स्यात् यथा पचद्वि
ति एकादेशस्योपसंख्यानं अयमभिप्रायः यथा कन्या ज्ञति यहे कन्या घाति घति यहृत्य वं पद्यन्ते भजा पतत पइ विन वृलं
कारस्य पृथग्ग्रहणं इति वा सम आ बहस्पतय इत्येवमिहस्वं परयोरिति समुदायस्यानिर्देनो यतेस उस्व प
रावयवत्वात् स्वं परयोरित्युच्यते यथा अवणीति समुदाय स्वन्ना रो न वति इनिरपरत्वाभावः॥ अवयवग्रहण
स्मिन्द्वा अस्यास्मिन्समुदाये रुकारो वपवस्तरा श्रयउ रिति अपदेशाइति परत्वं भविष्यति तद्यथा माषाननोक्र
मा इति मिश्रा अपि न भुज्यंते अयं न्यायो विध्यते एव तत्र के नाम च छक्रस्यावयवे तद्विधि र्यथा इत्येमिति घृतं न
विक्रेयते लं न क्रेय इति गावः सर्पपाणि च विक्रीयंते एवं वसति सुरादीनां मष्ट न अपदेशा न दृष्टः एवं माषा
दीनां नोजनं नाभानं केवलं अर्थिवप्रसक्तं न वशक्षो तिलो क एवं भूतानां माषाने वं भूता इति यावति माषगं
धो स्तिस वैसो स मुदायो माषा एव तद्वयवत्वात् समुदाये वकार्येनाकं स्वनिडु पादिष्टमिति अवयवाश्रयोमवति
व्यापारः एवं तकल्पमान श्या दशेनांतवमाति पेधः॥ आदेशोपि विद्यते अगरत्न पं स मुदाय थ्वाम्या छतरति पवे

श्वनोपतिष्ठते यङ् पठति उदीचामाङ्स्थानमिति द्वितीयं स्थानग्रहणमनुवर्तते केचिद्वर्णयन्ति समस्यंतमिह सामर्थ्या
द्वयथमो तं भवति अणःस्थान इति वेयं उत्तमः ।। आस्थानमेतरेवं तु क्रियते किं उस्थान इति यस्मिन्काले एषश्चेदे
दंस्थानं नावष्टब्धमादेशेनेति तस्मिन्नेव काले परत्वमिति ।। अपरकल्पः येनापवादप्रज्ञो नियमप्रज्ञश्च संभवती
ति अंगस्य गुणो भवतीति एवमपि द्विषष्ठीनिर्देशेषु उरण्रपर इत्युपस्थितमेव व्याप्रियते अंगस्य गुणो [illegible]वति उ
स्त्वणो भवति स च रपर इति एवं तावद्वर्णितं नेन विक्षीयंते नोपवादपक्षः अथ गुणवृद्धिशब्दाभ्यामभिसंबध्य ए
कवाक्यभावमापद्यते अंगस्य गुणो भवति उरः गुणो रपरो भवति नान्यो गुणो वृद्धिरपरभवति नान्या वृद्धिरिति एवं नि
यमो जायते अस्मात् लकस्य नायाम विशेषोद्दश्यते य स्वर्वस्मांकलापो इति यंस्थानग्रहणमाश्रीयते ततः स्थानाना
म प्रसक्तानामणो व भवति असत्यस्मिन्प्रकारे गुणवृद्धितिस्थानप्रकरणो सामर्थ्यापाप्तानामादेशानामपेक्षाप
संगेनेषामणो व भवति असत्यस्मिंप्रकारे गुणवृद्धि वोरनयोरेकवाक्यत्वे उं गुणो भवति अण्वृद्धिर्भवतीति अन्य
तु सर्वेरागमं दोषाः अतिविधानं वेति अणग्रहणं किमर्थं उत्तरग्रन्थं धापन्यासो पापे त्वघसेयः लोपवचनं किमर्थं इति

एम
२१२

हृद्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोरित्येतत्प्रतिपादयति सर्वत्र।योरित्यवयवावेवस्थानिनोऽन्त्ये कं घाक्यपरिसमाप्तेतउ
पलक्षितः समुदायो लिंगं चेक अहणं स्थानिनिर्देशार्थमेदोमाभूदिति तथैवैकः उ उः उभयोः सर्वं घित्वेनव्यपदिसं
ते एवमादेशोपीति॥ राज्ञः सख्येतिलोपोयथाचुजसाइति॥ अप्रत्ययविसर्जनीयस्येति षत्वं प्राप्नोति॥ एवंमन्यते स
मुदायाभिवेशिनी संज्ञा नाकारमात्रस्य संनिहिते नरेफः अप्रत्ययस्येति॥ प्रत्ययविसर्जनीयश्चायमप्रत्ययमभिप्रायः सोसा
वकारस्तस्य प्रत्ययावयवत्वात्तत्स्यव्यपदेशः न तो रेफः प्रत्ययस्य परे स्यतेइतिलुप्यते वप्रत्ययविसर्जनीयइति
यस्यामवस्थायामुत्वं विधीयते तस्यां नेवाकारेणलब्धा प्रत्ययसंज्ञा उत्तरकालं सकारेण लब्धा तद्विनिवृत्तौ सर्वमक
रोलब्धा इदानीं लब्धान्तरदानीं लभ्यतइत्युक्तं तदा सुच्यते तस्मात्प्रवृत्तं प्राप्नोति इदानीं लिंगान्निवर्त्यते इति प्रातः उ
त्वग्रहणं ज्ञापकं यकादेशनिमित्ता संज्ञां भवतीत्येकादेशोनिमित्ते यस्य णत्वस्यान्नभवति पारस्य विसर्जनीयस्येति
किंयेनरयं पूर्वान्नकथं पुनरपरइतिनिर्देशोत्तरेणिष्टोरेफो न्तसेनादित्वेन वा संवध्यते। स्यान्मतं रेफासंगमात्रम
नेनविधीयतेइतिप्राप्यारेफस्येतियद्यथ्यर्थ क्रियापायां प्राप्यांसन्तः शहस्त्रनतयाभ्यन्तरेफं चोदयनीति विशेषण

वर्णान्तरूपं विद्यत इति उरिति व्यपदेश एवमादेशोपि ऋकारावयवत्वात् ऋपि व्यपदिश्यत इति रपरत्वं प्राप्नोति
कथं पुनः ऽयं परित्यज्यते ऋ य म नि भायः स्थान्यादेशभावे उरण् रपर इति शब्दवात्॥ असिद्धरपरत्वेण ह्वाव
र्णं रस्यानिवृत्तेनेति समुदाये स्थानिन्यादेशो न समुदायस्य निवृत्तत्वान्निवर्त्तकत्वाच्चावयवरूपतो त्वयोगाच्चि
तं न निवर्त्तेन्न निवर्त्तकं च्यवत्तश्च ब्यापारमाचित्य तथा रूपेतिप ऋकारीयते सिद्धं स्थानिवेमादेशो उरपर
त्वप्रसंगः यदि तु ननु ऋ वर्णान्तरस्य स्थानिनः केचित्तु ब्रुवन्ति उंत य ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यन्ये वर्णायन्तिय उपष्ठीत उ रेसु
पतिष्ठते इति षष्ठ्यन्तस्य तदन्तविधिः ऋवर्णान्तस्य गुणादरूपत वेगतस्य ऋवर्णं तस्य चेति यद्यप्यसावुसं
हारो निसंबध्यते कर्त्तेति व्यपदेशि वद्भावो सेस्यतीत्यतच्चाह एतदपि व्यपदेशिवद्भावेऋवर्णान्तमिति॥ अर्थवता
व्यपदेशीवद्भावः तत्र्यर्था पादानत्वागमाल्योमेदेशक्यते कल्पायितुं नन्वे ऋत् पञ्चतिवद्भेन्यपदेशी वद्भावः न हि भ
वति घटस्य घटाइति॥ इह तर्हि नेते घोवद्ध ब्योमातुः पितुरिति। एवं मन्यते ऋत उदिति द्वि पर्यो रुरेरपरत्वं वक्त ते
पि मान्ति सकारस्य लत्वं रो री ति लोपः दीर्घत्वमिति मान्ः करोतीति प्रसज्येत उभयं न कर्त्तव्यं उपसंख्यानेतिषेधश्चा

एम
२१२

तिकार्यात्तितेषयंपरादिःस्यादित्युक्तंभवतीति इति॥तत्रसर्वोत्तइतिसमुदायस्यैववाच्योथवाणः अवयवावयवैर्वा
न्तुसमुदायस्यापिभवत्येवं यः परो नियतसंनिधानो विभक्तिप्रत्ययोन्मोवा प्रत्ययसमुदायोवातस्यादिरिति॥गीः
पूः अभक्तेल्घनवयवोत्तव्यपदेशंनलभतेइति॥निजेगिल्यतेञ्चभक्तेरेफेगिरइतिएवावयवासंबंधिनीष्ठीञ्च
शकाकल्पयितुंगीर्यतेस्वयमेवारेरेफेण यकोघवधानेसत्यपिवोपदेशवचनेनसिध्यतिव्यवधानादेवा॥
स्वरविधौव्यंजनमविद्यमानवत्इतिआस्मिन्सूत्रेइयमाश्रयितआपरिभाषाप्रतिविधेयंदोषेषुअभ्यस्तस्य
रेफेपूर्वपरिहारः उक्तत्वाद्नप्रयुक्तः॥यथाभूतः॥शिष्यतेतथाभूतेनानिवर्त्तितव्यंएवमभ्यामः अइत्लभ
वतीतिअस्यामकल्पनायांनप्राप्नोतिअनेकदेशग्रहादेफस्येतिविसर्जनीयप्रतिषेधइति॥ अभक्तोहितद
द्वियहणात्पदान्तोभवतियस्मात्रुत्वमपतिउः विधिस्तदादिषुवर्त्तेतइत्येति प्रत्ययस्यवस्थाचकिरतेगिरातेइति॥को
द्विवचनेनानुरोधापिप्रायः किरत्स्वांगेवप्राप्नोतिविकरणाश्चानित्यत्वाद्विकरणोनभवितव्यमागोहिगुणः अ
नित्यः कृतेविकरणेअप्रतिषेधात्तस्मात्र्॥ करणेकृतेतन्निमित्तेचेवेमाश्रुवस्याल्पत्वज्ञानान्नास्तिअव्यवस्था

नभिसंबंधःतत्रैवंब्रुवतेतदुक्तंभवतिपूर्वोक्तेपक्षेपरग्रहणंनकर्तव्यंएतादृक्तुउरणरपरस्ततइतिवक्ष्यति॥
एवंपरादिपक्षेप्युरणरितिपंचमीपक्षेस्याःपरत्वेकल्पितेपरग्रहणंकर्तव्यमथाक्रियतेव्यक्त्यर्थंसंपद्यत
इतिवयंसूत्रार्थःसंपन्नउस्थानेयोऽणस्यात्परोरोभवतिसन्न्यादिभवति॥अथोनवंनाउवर्ततेलतोभक्त
इतिइयंकविचारणानियमपक्षमाश्रित्यउक्तातस्मिंश्चपक्षेपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणेकृतेनियमस्यवाणि
यमानन्तरेणसंबंधःप्रतिपदारेशेष्वसर्वोऽशषष्ठीनिर्देशास्तुद्विस्पसमुदायेनिर्देशोऽमस्तीतिनियमःसिद्ध
इतिपरिहृत्यनैदोषेसंभवतित्रयःपक्षाःपरान्तपक्षसंयोगेपरत्वेइत्येवपक्षःसदापद्येवानउदीर्णनकारविषु
पातिरणानास्तिकिमन्नुइवेनकारोभक्तःपरादिरित्येवमेवविचारणायाऽनयाभवितव्यं॥किमयंपरादिर्भ
क्तःइतिशक्यतेवक्तुंस्वात्पक्षेपिउद्धादिशब्दानुवृत्तिसामर्थ्यादेवंकारस्यभविष्यतिनिवृत्तिकालेतस्ववयवकार्यंव
पानिकार्याणितेषुयंपरादिःस्यादिवइवभवतिइति॥नचसर्वेऽनुवृत्तिसमुदायस्यैववाच्योयवाणःअवयवावयव
वाऽनुसमुदायस्यापिभवत्येवंयःपरोनिपतनसन्निधानोविभक्तिप्रत्ययोन्योवाप्रत्ययसमुदायावानस्यादिति

एम
२१४

यः कल्पिपदसंघातमक्तासावितितएवंवर्णयंति कल्पवयवंपदंकल्पिपरामिनिष्पदिश्यतेतेननाकल्पिशब्दः कल्पि
पदंतन्मयः संघातोवयवः कल्पितारतिअत्राधेकवचनेद्विनोतीति लोपेसत्यसतिवानास्तिविशेषः गुणोक्तेनेवातो
गुणाइतियथापवइत्यतोद्विवचनग्रहणंकृतंआईधातुकोपरेशेषदकारांतमितिआईधातुकप्रतिपत्तौयरकारांतमि
ति॥ यस्मिन्किंकालेआईधातुकस्यरूपंप्रतिपद्यते तस्मिन्कालेनकराविदमेनसंनियोगशिष्टयोरनयोरकारन
ताअप्रतिपत्तेतिसिद्धोलोपः॥ निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीति॥ ननुवानुसंहारोबाध्यतेयथाइति॥ नैषदोषः॥ रन
इतियत्रषष्ठ्यंतंतेनयः शात्याधितः प्रयोगविषयः सआदेशेप्रतिपद्यतेरूपपस्पत्यमेदारेकवाव्यवसायाइतिइद
मुच्यतेषष्ठीनिर्दिष्टस्येतिअतस्थाकारांतारंगादकारस्यआकारोभवतिदस्यकाररूपंकृतिसंनिपातियस्कृतदकः सोऽ
भीपमानइतिइदमुच्यतेषष्ठीनिर्दिष्टस्येतिअतस्थाकारांतादंगादकारस्यआकारोभवतिदस्याकाररूपंकृतिसदति
भविष्यतिआदेः परस्येतिरूपेणाव्यवहितत्वातअकारस्यैवरूपेणाश्रीयतेतद्रूपव्यवधीयतेयदितु लिङ्इति वाक्य
परस्येतिवोच्येतात्यवधानास्यादादेशइति॥ प्रत्युदाहरणंननुज्ञापकादनुपधाख्यात्यायिस्पादयमत्र स्मदधवइत्सवं

रहतद्विर्वचने उभयं नित्यमांगाधिकाराच्च परत्वादस्यां गे कृते पश्चाद्विकरणातिरेफो भक्तत्वात् तत्र न भवती
तिरफात्यरस्य विकरणस्यासुर्वं प्रसक्तमथापि विकरणाद्परो रेफः स कल्प्यते अण्णः परो न भवतीति द्रूपासि
द्धिश्चेति द्विर्वचने एव अत्ययावस्थो रा कि पतेरवर्तिर्दवधारणं ॥ रो ऽनु पीतिनियमार्थं कर्त्तव्यो ॥ गीः र्षु । धूः र्षु
॥ अयं द्विरुक्तिपि परांतइति ॥ परादिश्चेसति लक्षुप्रत्ययहरणेनैव सत्यते ॥ इत्यमतौ पितदा द्विर्वचनाभिज्ञोति इति
कर्त्तव्यं दैवधारणं परादावयित्यश्च तादिकस्तस्यानि वृत्त्यर्थं स्यमिहमाभूद्वत्तुर्विनिधराद्कल्पिरित्येव मर्यं
कल्पिपरस्य स्यामक्तो यं नो सहते व्यपवस्य पदार्थतां विहंतुं चकल्पशब्दादित्रिविहितेह ड्रो क्रियमाणायां रे
फः परादिकस्सम्भवति प्रत्ययस्तस्य दापस्य कल्पिशब्दस्यसमुदायं प्रतितदवयवो रेफो न शक्नुते तस्मिन्स्सर्वे
इति २ अव केडु यस्तकल्पशब्दस्तस्यावयवयन भवतीति अवयवो वयवीत राष्ट्रः परश्च शक्यते न्यपदेष्टुं तस्मा
कल्पप्रत्यये तदादियहरा दतिरेकस्य परांतत्वाद्केर्यं वा वोदुक्तिः नो सञ्ज्ञेवयवस्येति ॥ अयमर्थः अस्य संघा
तमक्तत्वात्संघातस्यावयवस्तस्य संघातावयवस्य याकल्पे ऽवयवे परांतता वो सहकते विहंतुमिति । अन्येषां यं

पः अंत्यस्यालोपो भवतीति अनेकाल्देशोंत्यस्य प्रसज्येत तस्माद् अस्मिन्सूत्रे सत्यमारभ्यमाने काष्टशित्सर्वस्येति
पादि पुनरल्त्वस्येति उच्येत यद्येतद्व्याख्यायेत वा। एवं व्याख्यायमाने आदेशरूपमवष्टं तमंत्यस्य प्रतिपादितं भ
वति इति लोपः सर्वस्य प्राप्नोति रहोरुजपां लोपश्चेति विरंजीकरोतीति। किं चासमुदायस्यांतस्य प्राप्नोति इति अस्य
वर्तयद्ग्रहणोपात्तेः षष्ठीनिर्देशाद् अलग्रहणाद्द्रानीकमर्थमिति चेत् लोपार्थे लोपो व्यस्तस्य मा भूदिति। लिंगानुबंधं न
ज्ञातिनिर्देश इति गम्यते किं लिंगं ङिच्चेति ज्ञातिनिर्देशे ङिङि उपांत्यस्य सिद्ध एव इदंति यत्तसामर्थ्यभाविष्यति नियमप्र
लब्धानियम इति।। उच्यते अंत्यस्यादेशो भवतीति अनेनानलोऽन्त्यानेपाल्ग्रहणमनलो व्याप्रत्यर्थमेव अप्रत्यर्थं अवि
शेषितो भवति एवं रूपस्योत्येवंसति पावानंत्यो व्याकरणे संभवति षष्ठीनिर्दिष्टः सर्वस्य प्राप्नोति परमानतु ज्ञामित्य
न हुहः षष्ठीनिर्देशात्सर्वस्यानडुहः स्याल्लब्धाह्वकारः प्राप्नोति।। वाक्यस्यापीति। शेषपरत्वाद्वाक्यस्योपादानेन नतु संभ
वति वाक्यमसंबष्ठीनिर्दिष्टमिति तस्माद्दोषवानेवादेशविशेषणापक्षे तत्पक्षे विशेषणपक्ष एव निर्दोषः। यदि खल्व
प्ये पेनिपापः एतत्प्राप्तिपारयति अवरपकर्त्रे नोयं योगः प्रतिप्पति विमतिपेधे यवाद्विप्रतिपेधात्सर्वस्यादेश इत्सस

शास्तिसत्यमेवमेतदिति प्रसंगस्तिहापि स्यात्तन्त्र वीकृतश् ।। अविकीर्न्नेन तरति इउ अव्यवस्था न प्रकल्पते असतिता
द्रत्येवमन्यते गुणश्च प्राप्नोऽइ इन्परत्वान्नित्यत्वा वृगुणः कृते द्गुणोइ इप्रति षेधः प्राप्नोति निवसमानाश्रो इत्यवृत्ति
र्पाव्यवस्था प्रहत्तो सत्यां रेफात्सर्वं वेइः प्रवणमित्यमिष्टाव्यवस्था ।। यदि ढर्द्ध मि इस्यात भ्यश्चा हुणः न कश्चि
दोषः स्यात यथा भूतः परस्तथा विर्भूतस्यादिर्न्नवती ति ।। दीर्घत्वं न प्राप्नोति ।। गीः इरिति । यदि तावत् अकृते पि लो
पे उत्तरपदत्वं च विलोप एव न प्राप्नोति ।। अष्टकसेत्ता पाऽत्रभावात् स्यादनन्तरंगत्वा तत्कृते पि लोपे उत्त्वे सपरत्वं वसु
फत्वत्त्रेयः परः तस्यादिरयं इत्यस्यां कल्पनायां रास्येति लोपे कृते न प्राप्नोति दीर्घत्वं इति ।। अलोन्त्यस्य । किमिदं अलग्र
हणं तस्य चानिर्देशस्य न ज्ञायते किं प्रथमा वहुवचनं तत्तु तत्षष्ठी कवचनमिति हेतुः समर्थ्यते । उत्तरचर्यार्थं वर्णय
ति यदि तु नः यदि पुनर् लंत्यस्येत्यस्तु च्यते ति यद्येवं न्याख्यायेत प्रथमा वहुवचनांतं एतदित्यसंदिग्धेन पर्यायेण
व्याचष्टे ।। अन्येषां त्वेवमेवं यथः । किमिदमलग्रहणमंत्य विशेषणमेवं भवितुमर्हतीति ।। अंत्यसमानाधिकरण
मिवालिपश्च वस्यति ।। यद्यत्यंत विशेषणमादेशः आदेश निर्दिशितो भवति इति अनेकानेत्यादेशस्वरूपे अवधृतमेवंन्न

एम
२।६

स्येति षष्ठीरूपं स्थानेऽलिम्य षस्थितमोस्यन्निकेन वाक्येन तत्रादिष्टिद्वानीति प्रवर्त्तमानोऽपवादः किं षष्ठीरूपं बाधतां नेरम
त्तस्यांतस्य स्थानेऽल इल इति त्रय विषयनियमं बाध्यते स्थानेयोगा न भवतीति युक्तं यत्र षष्ठीरूपमबाधमानो विषयं बाधे
त उपसंहारान्तरं स्वरूपमेव बाध्यते न तु विषय आदेः परस्यानेकाल्शित्सर्वस्येति च अस्मिन् । स्ते तु स्योरोपस्याहत
स्मात्स्वरूपमेव बाध्यते न तु तथा ॥ हि अनिष्टप्रसंगः स्यात् यच्च संहारोऽस्तु संहारान्तरेण संभवा बाध्यते अनेकाल्शित्सर्वस्या
त्वस्त्वपि संभवे बाध्य मिति ॥ ङित् ॥ तातङ् ङित्करणस्य सावकाशत्वात् स्यापवादो दिस्थानेऽन्तरप्राप्त्यनान्तरस्याप्या
बाध्यते देवदत्त एवं निमग्नमासांतो रांतज्ञेन कारकाद्दत्तश्रुतयोरित्येतद्बाध्यते एवं ङिच्चेति यद्यपि सर्वोऽपि संहारस्य सा
धकमेवमपि तात उपङित्करणं तदन्यार्थमपि संभवतीति ङिच्च निमित्तं संदिह्यते न संदेहात् संदिग्धोपस्थानो योगः । यये
वोत्सर्गः संदिग्धोपस्थानः स्यात् कृष्यमाणं वर्णो नो समहते बाधितमिति विप्रतिषेध उच्यते न प्रयोजनं नाम यत्र नियोगत
इति नहि यथान्येति रूपे हंणि ङो ङिच्च मात्मनेपरार्थसामान्यग्रहणाविघातार्थं संभवत्येवं णिङ्करणं सामान्यग्रहणार्थं सं
भवतीति युक्तं णिङ्ङिकरणस्य सावकाशत्वात् स्मीहतु यदा सर्वादेश तल्लं सा त्रयागुणप्रतिषेधार्थं भवेत् ङित्करणं तरे

ति हि पाठे क्रमाभावान्नापि ष्ट्वैर्नापि परसंभवतीति न्याय्यत्वात्तु लाघवमात्रं दृश्यते स्वविशेषणपक्षेपि तन्न करिष्यते

॥ अलोन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः षष्ठीस्थाने योगेत्येषयोगः क्रस्तुः सर्वतो तन्या षष्ठीस्थाने योग इत्येकान्ते

र्णीतापरिच्छिन्ना विषयांतराद्वच्छिन्नानाक्रांता पवादेः सांत्यस्याल्लोभवत्यादेशो वा यः स्थाने संहारो वा प्रवर्त्तते यथ

कृतस्येवादिरंतावा षष्ठ्यंतस्य परो वा क्रियतेइति ॥ ॥इतरस्यात्यतिष्ठ प्रसंगः॥ यदि षष्ठीस्येतावन्मात्रं स्वर्यते या

वती षष्ठी व्याकरणे मान स्पृश्यमानस्य किं तर्हि इह सास्याल इति यथैव षष्ठ्य पवादस्सांमभेव पलौंत्यस्येत्येतद्रथ्यंगमि

ति आर्धधातुकस्येयं षष्ठीनेडंस कासड्डायस्य किं तर्हि इस्पसालइति सानुपयार्थो प्रवर्त्तते न वितरस्यान्त्यादेशो चे

दे नेति डिरपित्यकिं सो प्यंत्यस्युरिति। ऋकारान्तस्य इउ गमः प्राप्नोति॥ भवितेति। एवंतुन रथाकारस्यागमो नस्तुरा

यस्येति यदुक्रमर्थेवतोत्यागमस्तुणो भूतो एव्यतइति तन्न संभवति तथा न घाणिदायपृतीति णत्वं न सिध्यति तथा उ

मकस्याद्यं तस्येति पूर्वांतपक्षेप्यंगस्यानांतस्य न लोपो दीर्घत्वं च न प्राप्नोति यदि पुनरयं योगशेषो विज्ञायते षष्ठीम

च्चनाउ संहियते इति एतन्नातिपारयति॥ कथमिदं इह सूत्रं अलोंत्यस्येति। योगशेषे च किं मानेंष्ठ प्रसज्येत। आर्द्धधातुकस्ये

रप

२९७